

अध्याय एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

प्रारम्भिकयुग देखि नै नेपालमा सुकुम्बासी समस्याको शुरुवात भएको पाईन्छ । परम्परागत रूपमा रहेको उत्पादन प्रणाली साथै सामाजिक मुल्य मान्यताहरूलाई अवलम्बन गर्दै समाजका साना तथा तल्ला वर्गहरू तिनै समाजका सम्पन्न र शक्तिशाली वर्गहरूमा आश्रित हुनुलाई आफ्नो भाग्यको फलको रूपमा स्वीकार्दै सुकुम्बासीहरू समाजका ठुला व्यक्तिहरूका दास-दासी, हरूवा-चरुवा, कमारा-कमारीका रूपमा रही परम्परागत समाजबाट तुच्छ व्यवहारको शिकार हुँदै आएका छन् । नेपालको परिवेश अनुसार पूर्व-पश्चिम, उत्तर-दक्षिण सबै ठाउँमा सुकुम्बासी वस्ती रहेका छन् । यी सबै सुकुम्बासीहरूको समस्या एउटै प्रकृतिको (गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य, भूमिहीनता आदि) रहेको छ । समाजमा जमिन हुनेहरू सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक तवरले माथि रहेका छन् भने गरीब, भूमिहीन किसान सुकुम्बासी शोषण, अपमान र निष्कृष्ट गरिबीको छाँयामुनि बाँच्न बाध्य भएका छन् (भूमि अधिकार, २०६७, पृ. ११) ।

नेपालमा दिनप्रतिदिन जनसंख्या वृद्धि हुनु र जनसंख्या वृद्धिको अनुपातमा खाद्यान्न उत्पादनमा वृद्धि नहुनु तथा देशमा अनेक प्रकारका प्राकृतिक प्रकोप, खेतीमा सन्तुलन गर्न आधुनिक प्रविधिको कमी, दिर्घकालीन कार्यक्रमहरू व्यवस्थित नहुनु जस्ता कारणले दिनप्रतिदिन गरिबी तथा सुकुम्बासीको संख्या बढ्दो रूपमा रहेको छ (गरिबी र भूमि सुधार, २०६७, पृ. ३) । यद्यपि सुकुम्बासी आयोग २०५२ ले सुकुम्बासीहरूलाई नेपाली इतिहासमा दास- दासी, कमारी, हरूवा-चरुवा वा भूमिहीन कृषक वर्गका रूपमा परिभाषित गरेको छ ।

सुकुम्बासी शब्दको उत्पत्ति सुगौलि सन्धिको समयमा नेपालको केहि भु-भाग गुमेको र उक्त भु-भागको नाम सुखिम रहेको थियो जुन भारतको सिक्किममा पर्दथ्यो सोहि ठाउँबाट लखेटिएर नेपालको सीमानामा पर्ने पूर्वी क्षेत्रमा आई बसोबास गरेका शरणार्थीहरूलाई सुखिमबासी भनिने गरिएको पाईयो । सोही नाम मानिसहरूको जनजिब्रोबाट अपभ्रंशभई परिवर्तन हुँदै सुकुम्बासी भन्ने गरिएको पाईन्छ । जसलाई नेपाली शरणार्थीको रूपमा लिने

गरियो पछि सुकुम्बासी शब्द सुखिमबाट आएका शरणार्थी मात्र नभई देशभित्र विभिन्न प्राकृतिक विपत्ति तथा जीवनको शुरुको अवस्थादेखि नै घरवार विहिन भएका, निज स्वामित्व नभएका, सरकारी वा सार्वजनिक जमिनमा स-साना टहरा बनाई जीविकोपार्जन गर्दै आएका समुह वा जनसंख्यालाई सुकुम्बासी भनिन्छ (सुकुम्बासी आयोग २०५२ पृ. ९) ।

यसैगरी सुकुम्बासी भन्नाले भूमिहीन, निःसहाय व्यक्ति, विभिन्न प्राकृतिक प्रकोप (बाढी, पहिरो, भू-क्षय, आदि) जस्ता घटनाहरूबाट हुन पुगेको परिवारलाई भनिन्छ । त्यस्तै सुकुम्बासी भन्नाले आफ्नो-आफ्नो परिवार वा आसियारको नाममा जग्गाधनी वा मोहिको हैसियतले नेपालभित्र कुनै घर वा जग्गा नभएको र कृषि सम्बन्धी श्रम गरी गुजारा चलाएको नेपाली नागरीक वा निजप्रति आश्रित परिवारलाई जनाएको छ (सुकुम्बासी आयोग कार्यविधि, २०६६) । लुमन्ति नामक गैह्र सरकारी संस्थाले यस प्रकार सुकुम्बासीलाई परिभाषित गरिएको पाइयो-“नेपाल अधिराज्यको कुनै पनि स्थानबाट आफ्नो आधारभूत आवश्यकता पुरागर्न बसाइँ सराई गर्ने क्रममा सरकारी वा पति जग्गामा बसोबास गरिरहेको छ भने त्यस्ता मानिसहरू सुकुम्बासी भनिन्छ” भनि परिभाषित गरेको छ (सुकुम्बासीहरूको अवस्था विप्लेषण प्रतिवेदन २०५१) ।

जीविकाका लागि कुनै पनि प्रकारका ठोस स्रोत र जग्गा जोड्न सक्ने क्षमता नभएका भूमिहीन, गरीब, निःसहाय, मजदूर कृषि वर्ग, कमैया, हरूवा-चरुवा, हली गोठाला सबैलाई सुकुम्बासी भनिन्छ । यस्ता सुकुम्बासीहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा आधारभूत आवश्यकताका लागि बसाइँसर्ने परम्परा परापूर्वकालदेखि नै रहेको पाइन्छ (कोइराला, २०५९ पृ.४९) । नेपालमा कुल ४२,५३,००० परिवारमध्ये २,२७,६७५ परिवारको त बास बनाउनका लागि प्रयाप्त भूमि समेत नभएको पाइएको छ भने ८,०२,६१५ परिवारलाई खेतगर्न कुनै जमिन नभएकोले उनीहरू दिनप्रतिदिन गरीबीको मारमा पिल्सिएर रहेका छन् (CBS.2003 22) ।

नेपाली समाजमा गरीब र असमानता ब्याप्त छ । यस भित्र बसोबास गर्ने नेपालीहरूले पनि अभाव र संकटयुक्त जीवन विताइरहेका नै छन् । यस्मा पनि पिछडिएको वस्तिहरूका वारेमा समाजशास्त्रीहरूले कम अध्ययन गरेका छन् । विशेषतः सुकुम्बासी समस्याका वारेमा आधिकारिक अध्ययन नगरिएकोले यस सम्बन्धमा जानकारी हुन अति आवश्यक रहेबाट नेपालका कुना-कुनाका सुकुम्बासीहरू सरकारी जग्गा तथा खोलाका किनारामा स-साना छाप्रा बनाई बसोबास गरी आएका बासिन्दाहरूलाई एकैसाथ समेट्न

नसकिने भएकोले चितवन जिल्ला शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ राधापुर स्थित सार्वजनिक जग्गा ओगटेर बसोबास गरेका सुकुम्बासीहरू चितवनका आदिवासी मात्र नभई बाहिरी जिल्लाहरूबाट कामको खोजीमा आएका व्यक्ति तथा परिवारहरू भएको पाईयो । यो शोध ती व्यक्ति तथा परिवारहरू सुकुम्बासी हुनुका प्रमुख कारण र यसबाट उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक अवस्थामा पर्न गएको असरमा मात्र केन्द्रित रही समाजशास्त्रीय अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

नेपाल कृषि प्रधान देश भएकाले यहाँका लाखौं नेपाली जनताहरू जमिन विहीन रहनु देशको नै ठूलो समस्याको रूपमा रहेको छ । सुकुम्बासी पैतृक सम्पत्तिका रूपमा स्रोत र साधन नहुनाले मात्र नभई सामन्ती समाजदेखी नै समाजका ठुला बढाका आश्रयमा आश्रित जीवन विताउदै पछि उनीहरूबाट शोषित हुँदै जाँदा सुकुम्बासी हुन पूगेका समेत भेटिन्छन् । नेपालमा समय-समयमा हुने प्राकृतिक प्रकोपका कारण बर्षेनी हजारौ मानिसहरू घरवार विहीन हुने गर्दछन् । जसलाई सामाजिक अध्ययनभिन्न राखेर अध्ययन गरिएको छ । उनीहरूलाई सरकारले राहत दिएतापनि त्यसले समस्या समाधानमा केही पनि सहयोग मिलेको देखिदैन । बर्षेनी जनसंख्या वृद्धिको चाप एकातिर छ भने अर्कोतिर कृषि भूमिमा आधुनिक प्रविधिको कमि, उर्वरायुक्त भूमिमा बसोबास तथा नेपाल सरकारबाट स्थायी रूपमा कुनै पनि उद्योग स्थापना नगर्नु, रोजगारीको व्यवस्था नहुनु, सुकुम्बासीहरूले आफूलाई सुविधायुक्त क्षेत्रमा बस्ती बसाउनका लागि वन, जङ्गल फडानी गर्नु, सार्वजनिक जमिनमा बसोबास गर्नु, बाटो तथा सडकका छेउछाउमा बस्नु जस्ता समस्या दिनानुदिन बढ्न थालेका छन् ।

नेपालका कुना-कुनामा बसोबास गरेका सुकुम्बासीहरूले आफूहरूलाई गरिब, निसहाय तथा पीडित भएको पाउँछन् । यिनिहरूको समस्या लगभग एकै किसिमको रहेका छन् जस्तै बसोबास, खानेपानि, स्वास्थ्य, रोजगारी, शिक्षा, जग्गा तथा लालपुर्जा, आदि रहेका छन् । हालसम्म सुकुम्बासी समस्या समाधानका लागि ल्याइएका विभिन्न कार्यक्रमहरू शहरकेन्द्रित भएका र राजनैतिक दलका कार्यकर्ताहरूमा आफन्तवादी प्रवृत्ति देखिएको हुँदा उक्त समस्यामा कुनै सुधार नभएको पाइन्छ । पंचायती कालको समाप्ति तथा प्रजातन्त्रको पूर्णस्थापनसँगै सार्वजनिक जमिनको आधिकारिक कागजपत्र स्पष्ट नहुनु, जनसंख्याको चाप

उच्च हुनु यसको तुलनामा खाद्यान्न उत्पादनमा वृद्धि नहुनु आदि नेपालमा सुकुम्बासीहरूको संख्या वृद्धि हुँदै जानुका प्रमुख कारणको रूपमा रहेका छन् ।

जमिन हुनेहरू नहुने भन्दा स्वभावतः सामाजिक तथा आर्थिक तवरले धनी छन् परिणामतः भूमिहीन किसान, कृषि श्रमिक र सुकुम्बासी शोषण, अपमान र निकृष्ट गरिवीको छायाँमूनि बाँच्नु परेको छ । भूमि अधिकारबाट वञ्चित सुकुम्बासी भूमिहीन किसान, पुर्व कर्मैया, हलिया, हरूवा, चरुवा, कृषि मजदूर आत्म सम्मानका साथ बाँच्न पाइरहेका छैनन् । संरचनागत रूपमा जाति, भाषा, लिङ्ग आदिका आधारमा महिला, दलित, आदिवासी तथा जनजाती आदीको अवस्थामा पीडित भएरै विभेदपूर्ण वातावरणमा बस्नु परेको छ (भूमि अधिकार २०६७, पृ.२३) ।

यस चितवन जिल्ला शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ राधापुरका सुकुम्बासीहरूको बारेमा आजसम्म कुनै पनि रूपबाट अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइदैन त्यसैले यसको बारेमा गहिरो अध्ययन हुन आवश्यक मानिन्छ । यहाँ बसोबास गर्ने सुकुम्बासीहरूको विशेषतः शैक्षिक अवस्था, जीविकोपार्जन, पारिवारिक संरचना, अवस्था आदिको बारेमा अध्ययन गरिएको छ । यस बस्तीका सुकुम्बासीहरूको समस्या भनेको नै भूमिको अभाव तथा लालपूर्जा सम्बन्धी समस्या प्रमुख पाईयो । जसलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

- १) यस शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ राधापुरमा सुकुम्बासी हुनुका कारणहरू के-के हुन् ?
- २) सुकुम्बासी हुनाले तिनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक जीवनमा पारेको असरबारे व्याख्या गर्नु ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

- १) शिवनगर गा.वि.स.वडा नं. ६ र ७ राधापुरका बासिन्दाहरू सुकुम्बासी हुनाका कारणहरू के-के हुन् पत्ता लगाउनु ।
- २) सुकुम्बासी हुनाले तिनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक जीवनमा परेको विभिन्न असरहरूबारे व्याख्या गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्व

नेपालमा समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणले विभिन्न समयमा अनुसन्धान नभएको र भएका अनुसन्धानमा पनि सुकुम्बासीहरूका समस्या : कारण र असरहरूबारे अध्ययन अनुसन्धान नभएको हुँदा यसको अध्ययन गर्नु अत्यन्तै महत्व रहेको छ ।

नेपालमा सुकुम्बासी वस्तीहरूको अध्ययन कम नै गरेको पाईन्छ । हालको सन्दर्भमा सुकुम्बासी एउटा जटिल विषय वस्तु देखिएकोले यसको अध्ययन तथा अनुसन्धानको औचित्यलाई महत्व दिनुपर्ने देखिएको छ । नेपाल कृषि प्रधान देश भएबाट अधिकांश मानिसहरूको जीवनचक्र कृषि पेशामा नै आश्रित हुने गरेको छ । नेपालमा करिब तीन करोड मानिसलाई सीमित कृषियोग्य भूमि वितरण प्रकृया अनुसार अपुग हुन जान्छ भने अर्कोतिर समाजको परम्परागत मूल्य र मान्यता अनुसार समाजका ठुलाबढाको हातमा जमिन हुने र उनैको आश्रयमा साना किसान वर्ग बाँच्नु पर्ने बाध्यतालाई पूर्वजन्मको फलको रूपमा स्वीकार्ने प्रवृत्तिले सुकुम्बासी संख्या बढ्दै गएको पाईन्छ ।

यस चितवन जिल्ला शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ मा बस्ने व्यक्तिहरू सुकुम्बासी हुनुका प्रमुख कारणहरू र यसबाट उनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक जीवनमा परेको प्रभावमा केन्द्रित रहेको यो अध्ययनको अत्यन्त गहनीय भूमिका रहेको देखिन्छ । यस्ता अध्ययन गर्ने शोधकर्ताका लागि पनि सहयोग पूर्याउनुको साथै यी समस्याप्रति भए गरेका अध्ययन अनुसन्धानबाट निस्किएको निश्कर्षबाट अधिराज्यका विभिन्न स्थानमा रहेका सुकुम्बासीका लागि नेपाल सरकारलाई कार्यक्रम तर्जुमा गर्न र समस्या समाधानका लागि सहयोग पूर्याउँछ । त्यसैगरी अन्य सुकुम्बासीहरूको अध्ययन अनुसन्धानमा अभिरुची राख्ने शोधकर्ताका लागि समेत यो अध्ययन आधिकारिक र आधार स्रोतका रूपमा महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

१.५ अध्ययनको संगठनात्मक ढाँचा

प्रस्तुत अध्ययन छ अध्यायमा विभाजन गरिएको छ जसलाई क्रमसँग यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको महत्व रहेको छ । दोस्रो अध्यायमा अध्ययनको सैद्धान्तिक अवधारणा र पूर्वसाहित्यको पुनरावलोकन रहेको छ । तेस्रो अध्यायमा उक्त अध्ययन गर्दा गरिने

अनुसन्धान विधि, अध्ययनको क्षेत्र छनौट, तथ्यांक संकलन विधि, अध्ययनको सीमा र तथ्यांक विश्लेषण प्रक्रिया आदि रहेको छ । चौथो अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रको परिचय रहेको छ । पाँचौं अध्यायमा सुकुम्बासी हुनुका कारणहरू र विविध क्षेत्रमा परेको असरहरूबारे चर्चा गरिएको छ । छैठौं अध्यायमा सारांश र निष्कर्ष समावेश गरिएको छ ।

अन्त्यमा, शोधकर्ताले अध्ययन गरेको सामाग्रीको सुचि, शोध कार्यको लागि प्रयोग गरिएको अर्धसंरचित प्रश्नावली समाविष्ट गरिएको छ ।

अध्याय दुई

पूर्वसाहित्यको पूनरावलोकन

२.१. सैद्धान्तिक अवधारणा

कुनै पनि विषयवस्तुको अनुसन्धान सैद्धान्तिक ढाँचामा आधारित हुने हुँदा यस समाजशास्त्रीय अध्ययन अर्न्तगत “सुकुम्बासी समस्या : कारण र असर” शीर्षकको शोधपत्र तयार गर्नको लागि बसाइँसराई सिद्धान्त र ए.जी. फ्रैंकको परनिर्भरता सिद्धान्तलाई आधार मानिएको छ । सुकुम्बासी वस्तीहरू विशेष गरेर तेस्रो विश्वको विकासोन्मुख देशहरूमा पाईन्छन् जस्तो नेपाल, भारत, पाकिस्तान, बंगलादेश इत्यादि । सुकुम्बासी वस्तीहरूमा गरीब तथा भूमिहीन विपन्न वर्गले बसोबास गरेका हुन्छन् ।

ए.जी. फ्रैंकले धनी र गरीब राष्ट्रहरूलाई मेट्रोपोलिस र सेटलाइटमा विभाजन गरी असमान आर्थिक सम्बन्धकोबारे चर्चा गरेका छन् । पूँजीवादले तेस्रो विश्वलाई पारेको नकारात्मक प्रभाव, प्राविधिको विकासमा केन्द्रका देश अगाडी रहेको पाईन्छ । परनिर्भरताले नेपाली समाजमा जरो गाडेको छ । यसै परिवेश अनुसार अध्ययन गर्न लागिएको क्षेत्रमा बस्ने सुकुम्बासीहरू आर्थिक अभाव तथा गरिवीका समस्यामा परेर सुविधायुक्त ठाउँको खोजीसँगै यस वस्तीमा ऐलानी जग्गा कब्जा गरि बसोबास गर्न पुगेको पाईयो ।

ऐतिहासिक कालखण्डदेखी नै साहु महार्जनको खेतमा श्रम गरेर जीवन चलाउने कृषि मजदूर, हलिया, हरूवा-चरुवा, कमारी जस्ता मान्यता परम्परागत रूपमा चलि आएको थियो । यिनीहरूमा मूलतः दमाई, कामी, सार्की वा भूमिहीन तथा कृषक वर्ग रहेका छन् । हाल यी सबै मान्यता सरकारी स्तरबाट खारेज गरिएतापनि व्यवहारमा अभै निमूर्ल गर्न सकिएको छैन । नेपालका विभिन्न जिल्लाहरूमा सामन्ती प्रवृत्ति रहेको पाईन्छ । नेपाल एकिकरणको समयदेखी नै समाजमा उपल्ला वर्गहरूको आश्रयमा समाजका तल्ला वर्गहरूले जीवन निर्वाह गरेको पाईन्छ । त्यसैले ए.जी. फ्रैंक को परनिर्भरको मान्यतासँग आवद्ध रही यो अध्ययन गरिएको छ । यस शोधपत्रको विषय वस्तु “सुकुम्बासी समस्या: कारण र असर” भएकाले मानिस सुकुम्बासी आफ्नो इच्छानुसार नभई वाध्यता र प्राकृतिक प्रकोपका कारणले हुने भएकोले अचानक घरवार विहीन भई मानिस बसाई सर्नु परेको छ । बसाइँसराईका साथमा आफूहरूलाई भूमिहीन बनाउँदै लैजान वाध्य भएका छन् ।

२.२. पूर्वसाहित्यको पूनरावलोकन

सुकुम्बासी सुगौलि सन्धिको समयमा नेपालको केहि भु-भाग गुमेको र उक्त भु-भागको नाम सुखिम रहेको थियो जुन भारतको सिक्किममा पर्दथ्यो सोहि ठाउँबाट धपिएर नेपालमा शरणार्थीको रूपमा नेपालको सीमानामा पर्ने पूर्वी क्षेत्रमा आई बसोबास गरेको पाईन्छन् तीनै जनसंख्यालाई सुकुम्बासी भन्ने गरिएको र पछि त्यो नाम मानिसको जनजिब्रोबाट अपभ्रंषभई परीवर्तन हुँदै सुकुम्बासी भन्न लागिएको पाईन्छ जसलाई नेपालको शरणार्थीको रूपमा लिने गरियो पछि सुकुम्बासी शब्द सुखिमबाट आएका शरणार्थी मात्र नभई देशभिन्न विभिन्न प्राकृतिक विपत्ति तथा जीवनको शुरुको अवस्थादेखि नै घरवार विहिन भएका, निजि स्वामित्व नभएका, सरकारी वा सार्वजनिक जमिनमा स-साना टहरा बनाई जीविकोपार्जन गर्दै आएका समुह वा जनसंख्यालाई सुकुम्बासी भनिन्छ (सुकुम्बासी आयोग २०५२) ।

वडाल (२०५५) ले नेपालमा २००७ सालको समाप्तिपछि प्रजातान्त्रिक शासन पद्धतिको प्रारम्भसँगै वि.सं. २०११ सालमा अधिराज्यभर भिषण वर्षा भई बाढी-पहिरोले हजारौं रोपनी खेती योग्य भूमि नोक्सानी गराएपछि कयौं परिवार भूमिहीन भई गाँस, बासको समस्या उत्पन्न भएको थियो । वि.सं. २०१५ सालको औलो उन्मूलन कार्यक्रम प्रारम्भ भएबाट नेपालमा भारत, बर्मा आदी ठाउँबाट र देशभिन्न नै एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाइँसराई गर्ने क्रमले वन विनास तीव्र रूपमा हुन गई अनियमित रूपको बसोबासको प्रक्रियाबाट दैवी घटनाहरू निम्त्याइँ भन मानिसहरू सुकुम्बासी बन्न पुगेका थिए । ०.१ हेक्टर देखि ०.२ हेक्टर सम्म जमीन भएका किसान परिवार संख्या ४,६८,८७८ परिवार रहेको र लगभग ०.२ हेक्टर भन्दा कम जमीन भएका र हुँदै नभएका समेत परिवार संख्या १० लाख रहेको बताएका छन् ।

CBS (2003) मा नेपालमा भूमि वितरण अन्यायपूर्ण असन्तुलन रहेको साथै परम्परागत कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व जनसंख्या वृद्धिको सापेक्षता अनुरूप वृद्धि हुन नसकेको पाइन्छ । यसले गर्दा वर्षेनी सुकुम्बासीको जनसंख्या बढ्दै गएको देखिन्छ । नेपालका कुल ४२,५३,००० परिवारमध्ये २,२७,६७५ परिवारको वास बनाउनको लागि प्रयाप्त भूमि नभएको साथै ८,०२,६१५ परिवारलाई खेतीगर्न कुनै जमिन नभएको र नेपालमा ०.१ हेक्टर भन्दा कम जमिन भएका कृषक ८.५ प्रतिशत भएको उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै शर्मा (२०४५) का अनुसार, खान नपुग्ने परिवार संख्या ७,०४,९११ भएको र

तिनीहरूलाई खान पुग्ने जमिन दिने हो भने थप हेक्टर जमिनमा पूर्णवास गराउनु पर्ने देखाएका छन् ।

देउजा (२०६७) मा भूमिहीनता मुख्यतया गरिबी, असमानता र गरिवहरूको शोषणसँग गाँसिएको छ । प्रत्येक वर्ष धेरै मात्रामा उर्वर तथा खेती योग्य जमिन बाढीले बगाएर लैजानाले त्यसको असर प्रत्येक्ष रूपमा समुदाय र समष्टिमा मुलुकलाई नै ठूलो नोक्सानी परेको छ । जसको कारण रोजगारी र स्तरीय जीविकाको लागि मानिसहरू आफ्नो पैत्रिक सम्पतिलाई छोडेर अन्य क्षेत्रमा बसाइँ सर्ने प्रक्रियाले सुकुम्बासी बनेका कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

Frederick and Gaize (1975) का अनुसार नेपालको तराई क्षेत्र कृषि उत्पादनले प्रसिद्ध भएकोले त्यस क्षेत्रमा आर्थिक तथा सांस्कृतिक क्रियाकलापमा भारतीय प्रभाव रहेको पाइन्छ । जस कारण भारतीय र पहाडियाहरू यस ठाउँमा बसाइँसर्न थाले । सरकारी स्तरबाट नै पहाडियाहरूलाई र उच्च कुलीन वर्गलाई प्राथमिकता दिएबाट तराईका सर्वसाधारण वासिन्दाहरू भूमिबाट विस्थापित हुनुपर्ने भयो । लामो समयदेखि कृषि पेशा गर्दै आएका मानिसहरू बाहिरिए भने पहाडीहरूले जग्गा कब्जा गर्न थाले । पहाडिया ब्राम्हणहरू आर्थिक, राजनीतिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा उच्च हैसियत भएकाले तराईवासीहरूको न्यून हैसियतका कारण उनैमा निर्भर हुनुप-यो । पहाडीहरूको अन्याय अत्याचारबाट उनीहरू आफु बस्दै आएको ठाउँ छोडी अन्यत्र बसाइँसर्न थाले जसबाट भूमिहीन बन्दै गए । यति मात्र नभई सरकारबाट नै जमिन्दारीलाई उच्च कर लगाएपछि तराईका जमिन्दारी थारु, मगर लगाएतका परिवारहरूको आर्थिक स्थिति घट्दै गयो । बाहुन क्षेत्रीका बस्ती बाक्लीदै गयो । यसरी मानिसहरू भूमिबाट बञ्चित हुनुप-यो भनिएको छ ।

Bista (1991) मा नेपाल र भारतबीचमा पृष्ठ र केन्द्रको सम्बन्ध रहेको छ । नेपाल माथि भारतले विभिन्न शोषण गर्दै आएको छ । सन् १९५० को दशकपछि देखा परेको आधुनिकीकरणको सिद्धान्तले विश्वका विभिन्न राष्ट्रहरूको आर्थिक तथा सामाजिक विकास हुन नसक्नुको कारण पत्ता लगाउन सकेन समाजमा गरीबी र असमानताहरू बढे । नेपाल लगाएत तेस्रो विश्वका मुलुकहरू विकसित राष्ट्रमा निर्भर हुन पुगे । तेस्रो विश्वका मुलुकहरू पछाडि पर्नुमा साम्राज्यवादी एवं पूँजीवादी राष्ट्रहरूले अल्पविकसित मुलुकहरूलाई आर्थिक शोषण गर्नु नै प्रमुख कारण रहेको थियो । गरीब तथा अल्पविकसित राष्ट्रले विकसित राष्ट्रहरूसँग प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्दा यिनीहरूको व्यापार घाटा भई कच्चा पदार्थ

एवं सस्ता वस्तुहरू निर्यात गरि महंगा वस्तुहरू भित्र्याउन बाध्य भए जसले परनिर्भरता बढ्दै गयो । नेपालको गरिबीलाई प्रभाव पार्ने तत्व राजनैतिक अर्थनीति हो । नेपालमा सुगौली सन्धी भए देखी नै भारतीय परनिर्भर बन्दै गएको नेपाल भित्रै काठमाण्डौं शहर केन्द्र क्षेत्रमा रहेर वरपरका क्षेत्रलाई आफूप्रति निर्भर बनाएको छ भने पृष्ट क्षेत्रमा रुकुम, डोल्पा, आदी क्षेत्र तथा स्थान गरीब मूलमा देखिन्छ ।

Regmi (1971) ले नेपालमा सामाजिक आर्थिक सम्बन्ध परम्परागत प्रथा अनुसार चलुका साथै वंशगत रूपमा जग्गा हस्तान्तरण हुने गर्दछ । समाजको प्रमुख व्यक्तिले समाज परिचालन गर्ने निहुँमा समाजका गरिब किसानबाट ऋणको चर्को ब्याजका कारण जग्गा असुल्ने गरे जसले गर्दा सर्वसाधारण जनताहरू भूमिहीनको अवस्थामा पुग्नुप-यो ।

Caplan (1970/2000) मा भनिएको छ, अठारौं शताब्दीका समयमा हिन्दुहरू जातीय समुहको बस्तीतिर बसाइँसरे । हिन्दु र लिम्बुहरूमा जातीय, सांस्कृतिक असमानताका कारण हिन्दुहरूको दमन र शोषणका पछि पूर्वी नेपालका जनजातिहरू बसाइँसर्न थाले पश्चात मानिसहरू भूमिहीन र शक्तिहीन बन्दै गए । लिम्बुहरू हिन्दुहरूबाट अलग रहन बसाइँ सरे भने हिन्दुहरू पनि उनीहरूकै क्षेत्रतिर बसाइँ सदैँ जमिन कब्जामा लिदै गए । हिन्दुहरू सरकारी स्तरबाट नै उच्च पद र तहमा भएकाले र लिम्बुहरूको सामाजिक सांस्कृतिक चलनले गर्दा ऋण कारोबार हिन्दुहरूसँग गर्नु प-यो । आर्थिक स्तर कमजोर भएबाट समयमा तिर्न नसक्नु र उच्च ऋणका कारण आफ्ना भएका सम्पति हिन्दुहरूले कब्जा गरे जसका कारण भूमिहीन हुन पुगे । साथै प्राकृतिक जन्मदरको वृद्धिले परिवार छट्टिदै जाँदा र बसाइँसर्नुपर्ने बाध्यताले भूमिहीन हुँदै सुकुम्बासी बन्न पुगेका जनाएका छन् ।

Shrestha (1990) का अनुसार सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक कारणहरू भूमिनीतिसँग सम्बन्धित छन् । बसाइँसराईले भूमिहीन हुन सहयोग गर्छ । अविकसित र जनसंख्या वृद्धिले भूमिहीनताको सिर्जना गर्छ । सामाजिक असमानताका कारण भूमिहीन जनसंख्या वृद्धि भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । जनसंख्या वृद्धिको सम्बन्ध समाजमा गरिबसँग रहेको पाईन्छ । यसको प्रभावले कृषि समाजमा भूमिहीन तथा भूमिहीनताको विकासमा परेको छ । प्राचीन समाजमा जमिनको आवश्यकता नभएको तर सामन्ती उत्पादन प्रणालीसँगै भूमिको महत्व रहन गएकोले सामाजिक आर्थिक असमानता तथा जनसंख्या वृद्धिसँगै भूमिको अभाव हुँदै गयो । जसकारण मानिसहरू गरिबतिर धकेलिदै गए ।

प्रकृति द्वारा नै भूमि सीमित तर दिनप्रतिदिनको जनसंख्या वृद्धिले भूमिहीन भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

शाह र जयसवाल (२०६५) का अनुसार साम्प्रदायिक सामन्ती राज्यसत्तायुक्त राजनीतिका कारण मधेशका जनता सुकुम्बासी एवं श्रमिक बनेका छन् । बहुजातीय समाजमा राज्यको एक जातीय नीति एवं संरचनाका कारणले नेपाली जनतामा उत्पीडित तथा समस्याहरू दिनप्रतिदिन आइरहेका छन् । मध्य युगीन राजतन्त्रात्मक अवधिमा खस पहाडिया राज्य सत्ताको उपनिवेश बनेको प्रारम्भिक अवधि भएकाले उनीहरूको दमनका कारण मधेशीलाई मधेशबाट विस्थापित गर्ने गरिएबाट उनीहरू सुकुम्बासीको नाममा घना जनबस्ती छोडेर जंगल फडानी गरि बस्न थाले । खुला सीमानाका कारण भारत जान र भारतीय मधेश आउन सहज भएबाट भारतीय महङ्गा बस्तु नेपाल भित्रिए भने नेपाली कच्चा पदार्थ सस्ता मुल्यमा भारत प्रवेश गरेबाट मानिसहरू गरिबबाट गरिब हुँदै जाँदा सुकुम्बासीको अवस्थामा जीवन चलाउन बाध्य भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

मिश्र (२०६३) मा पूँजीवादी राजनीति अर्थतन्त्रले देश, समाज, समुह, वर्ग तथा जातिहरूको संरचना स्वरूप र सम्बन्धमा नेपालको पहाडी क्षेत्रबाट थुप्रै मानिसहरू कामको खोजीमा सिक्किम विहार, दार्जिलिङ्ग, आसामतिर लागे । तराईका क्षेत्रमा व्यापक वन फँडानी गरी कृषि क्षेत्र विस्तार गरी भारतीय क्षेत्रमा रेलमार्ग निर्माणका निमित्त आवश्यक काठ उपलब्ध गराउनु नै नेपाल अल्पविकसित देशतिर धकेलनुका प्रमुख कारण रहेको थियो । नेपाल विश्व व्यवस्थात्मक प्रणाली भित्र छिर्न पुग्दा अरु बढी परनिर्भर र गरीब हुन पुग्यो । नेपालका उच्च वर्ग, शासक, कर्मचारीले आफ्नो स्वार्थ पुरा गर्न तल्लीन रहे । गरीबहरू विभिन्न अवसरहरूबाट बञ्चित हुँदै जाँदा गरीब व्याप्त हुन पुग्यो । गरीबी निवारणका लागि नेपालमा भित्रिएको ऋण गरीब जनतासामु पुगेन । भूमिको असमान वितरणले गर्दा कोही भूमिहीन बन्न पुगे भने कोही भूमिपती रहे । देशको स्रोत र साधनलाई जिम्मेवारी लिएका नेतृत्व वर्ग र उच्च वर्गका कर्मचारीहरूले आफ्नो स्वार्थका निमित्त प्रयोग गर्दा कोही भूमिहीन बन्दै गए भने कोही दिन प्रतिदिन धनी बन्दै गए । केही सुकुम्बासीहरूले सुकुम्बासीका नाममा जग्गा प्राप्त गर्ने बेच्ने र पुनः सुकुम्बासी बन्ने कार्य भैरहेको जनाएका छन् ।

श्रेष्ठ (१९९७) मा समाजका कुलीन वर्गहरूले आफ्नो विलासी जीवनका निमित्त नेपालीको स्रोत साधन र श्रमलाई विभिन्न माध्यमबाट चुस्दै आएका छन् भने अर्कोतिर

गरीब नेपालीहरू एक सरो लाउन र एक छाक टार्न पनि नसक्ने अवस्थामा छन् । विदेशीहरू गरीब निवारण गर्न नेपालमा छिरेपनि विकासका नाममा गरिबी बढाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । नेपालको सामाजिक सांस्कृतिक वातावरणको अध्ययन नगरी विदेशीहरूको इशारामा विवेकहीन ढङ्गले योजनाहरू संचालन गर्दा नेपालमा गरिबी बढेको र नेपालीहरू दिनप्रतिदिन पश्चिमी राष्ट्रप्रति परनिर्भर बनेका पाइन्छन् ।

English (1985) मा गरिबी मानवीय आवश्यकता परिपूर्ति नहुनुका साथै मानवीय अवसरबाट बञ्चित हुनु, न्युनतम शिक्षा, न्युनतम पाषण सुविधा आदि नै गरिबी हो । नेपालको राजनीति इतिहास परिवर्तन हुँदै आएको छ । एकीकरण पश्चात्का शासन व्यवस्थामा विभिन्न शक्तिहरू देखा पर्दै आए भने राणाकालीन सामाजिक व्यवस्था, २००७ मा प्रजातन्त्रको बहाली, पंचायती व्यवस्थाको शुरुवात अनि २०४६ सालमा जनआन्दोलन जस्ता राजनीतिक परिवर्तनहरू नेपालका इतिहासमा पाइन्छ । नेपाली ऐतिहासिक समाजमा उच्च वर्गले गरेको दमन शोषण अन्याय अत्याचार जातीय उचता र निचता एवं शुद्धताका आधारमा जातिको आर्थिक सामाजिक धार्मिक पक्षका बीचको सम्बन्धले समाज अगाडी बढेको थियो । नेपालमा १०४ वर्षे निरंकुश राणाकालीन समयमा तराईका उब्जाउ भूमिहरू राणाका परिवारले आफ्नो कब्जामा लिए अनि विर्ता बाड्ने काम गरे । आफन्तवाद र भाइ-भारदारहरूलाई आफ्नो शासनको हिस्सा बनाउँदै गए भने सर्वसाधारणलाई दासको व्यवहार गरे जसबाट निकास पाउन सर्वसाधारणले आन्दोलन गरेतापनि राजनीतिक तथा आर्थिक बेमेलले आफ्नो हक पाउन सकेनन् विग्रदो राजनीतिक वातावरणले गर्दा थुप्रै नेपालीहरू बसाइँसरे । २० औं शताब्दीको अन्त्यतिर नेपाल गरीब देशमा परिणत हुन पुग्यो । बेरोजगारी, जनसंख्या वृद्धि, खुला सीमाका कारण भुटान देखी नेपालमा मानिसहरू भित्रीएको उल्लेख गरेका छन् ।

Blaike, Cameron, seddon1980p मा नेपालको भौगोलिक अवस्था, अनुत्पादक तथा अव्यवहारिक आर्थिक र राजनीतिक प्रणाली विश्व व्यवस्थामा नेपाल पृष्ठ स्थानमा रहनु आदिनै अल्पविकास संकटका कारणहरू हुन् । भू-क्षय, जनसंख्या वृद्धि, वातावरणीय ह्रास , विदेशी साम्राज्यवादी नीतिले नेपाललाई संकटतर्फ धकेलेको पाइन्छ । १७ र १८ औं शताब्दी जनसंख्या कम भएतापनि सन् १९११ पछि जनघनत्व वृद्धि भएबाट बढ्दो जनसंख्यालाई थेग्न भूमि कम भयो । तराईमा बसाइँसराईको समस्या, हिमाली क्षेत्रमा उर्वर भूमिको अभाव, सक्षम र काम गर्न सक्ने जनशक्तिहरू विदेश जाने गरे । सन् १९९१ मा

५६,३८,७४९ रहेको जनसंख्या सन् १९७६ मा १,२३,९३,००० पूग्यो । यस प्रकारको बढ्दो जनसंख्यालाई उत्पादनले थग्न सकेन र भोकमरी बढ्यो । सन् १९५६ मा राष्ट्रिय उत्पादन प्रतिवर्ष २ प्रतिशत बढ्दै जाँदा जनसंख्या वृद्धिदर २.५ प्रतिशत रह्यो यसले नेपाल गरिब हुनुका साथै दिनप्रतिदिन अरु गरिब बनेको देखिन्छ । व्यापार धाटा, बेरोजगारी, जनसंख्या वृद्धि, बसाइँसराई, पर्यावरणीय ह्रास, भौगोलिक असामञ्जस्यता आदिले विभिन्न संकटहरू पैदा गर्‍यो । खुला सीमाका कारण भारतीय पूँजी व्यवस्थापन र श्रमिक तराई क्षेत्रमा भित्रिए पश्चात भूमि ओगट्दै गए भनिएको छ ।

श्रेष्ठ (२०६७) अनुसार नेपालमा गरिबी आर्थिक अवस्था कमजोर हुनाले अधिकांस मानिस कृषि पेशामा नै निर्भर भएका छन् । यहाँका मानिस कृषि पेशामा नै निर्भर भएकाले कृषियोग्य भूमि ७४ प्रतिशतमा ६५ प्रतिशत मानिसहरू गरिबीको रेखामूनि बाँच्न विवश छन् । नेपालमा हरेक दिन तीन जनामा दुई जना नेपाली गरिबीको रेखामुनि रहेबाट नै नेपालमा उच्च रूपमा गरिबी रहेको प्रष्ट हुन्छ । विशेषत : नेपालमा मुख्य रूपमा ग्रामिण परिवेषमा कृषियोग्य भूमिको स्वामित्व तथा भुजोतको साईज तथा खेती गरिने जमिनको गुणस्तरसँग गरिबी र जीवनस्तर निर्धारण भएको पाईन्छ । नेपाल भौगोलिक विविधतालेयुक्त भएका कारणले यहाँको अधिकांश जमिन पाखो र सिंचाई सुविधा देखी टाढा भएबाट पछाडि परेका मानिसहरूको जीवनस्तर माथि उठाउन सकिएको छैन । जमिनले सामाजिक मर्यादास्तर र राजनीतिक सहभागितालाई निर्धारण गर्ने हुँदा समान तथा न्यायपूर्ण भूमिवितरण भएको पाइदैन । सुकुम्बासीहरूसँग भू-स्वामित्व नहुने हुँदा उनीहरूले आर्थिक र सामाजिक रूपमा समस्याहरू भोग्नु पर्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

देउजा (२०६७) मा भूमिको उत्पादकत्वसँग गरिबीलाई प्रत्येक्ष रूपमा जोडिएकोले समाजमा जमिन हुनेहरू माथि र नहुनेहरू तीनै उपल्ला वर्गको छाँयामूनि बाँच्नु परेको कुरा देखाईएको छ । परम्परागत रूपमानै सामन्ती स्वरूप रहेको नेपाली समाज वर्गीय र विभेदकारी अभ्यासबाट मुक्त भएर भूअधीनत्व, जातीय उच्चता र समाजको सम्भ्रान्त वर्गले भूमिहीनताको विषय र गरिब किसानका अधिकारलाई पन्छाएबाट गरिबी दिनप्रतिदिन समस्याको रूपमा रहेको छ । यति मात्र नभएर राज्यद्वारा नै व्यक्तिलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, राजनीतिक, अथवा सामाजिक उत्पति, सम्पति, जन्म हैसिएतबाट विभेद नगर्ने भनिएतापनि सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्थामा तीनै समुदाय पछाडि परेकाले

तिनीहरूको जीवनयापनमा खाद्यान्न, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी जस्ता अपरिहार्य आवश्यकताको अभाव छ ।

आर्चाय (२०६०) मा ऐतिहासिक घटनाहरू एकीकरण अभियान, राणाशासन, पञ्चायती शासन एवं बहुदलीय व्यवस्थाको उदयसँगै भए गरेका द्वन्द्वले नेपाल एकातिर पुँजीवादको फन्दामा परी शोषिएको र अर्कोतिर स्वदेशी शासक वर्ग, सामन्त र उच्च पदस्त कर्मचारीको स्वार्थी चालाले नेपाल परनिर्भरताको भूमरीमा पर्दै आएको छ । १८ औं शताब्दीको अन्त्यतिर नेपाल सार्वभौम राष्ट्रको रूपमा रहेबाट तमाम जनतामा सामुहिक भावनामा फरक-फरक राजनीतिक, सामाजिक संरचनामा समाज विभक्त हुन पुग्यो । द्वितीय विश्वयुद्धपछि विकासका विभिन्न लहरहरू देखिए तर नेपालको विकास हुन सकेन उच्च तथा सामन्ती वर्गले विकासका नाममा विभिन्न स्रोत असुरे, समाजमा उच्च वर्ग धनी र निम्न वर्ग दरिद्रताको खडेरीमा भासिदै गए । राणा शासनको विरुद्धमा बोल्नेहरूलाई असुरक्षा हुन थाल्यो । राणाहरूले आफूलाई उच्च वर्गमा राखे भने अरुलाई निम्न वर्गमा राखे । जात/जातीयता नातेदार, आफन्तको घेरा भित्र रहेर सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, सम्बन्धको निर्माण भयो । समाज परम्परागत रूपमा अगाडी बढ्दै गयो । राणाकालीन समय उनीहरूको बोलीमा नै तत्कालीन समाजको नियम चल्ने भएकोले उनीहरूलाई खुसी पार्न सेवामा तल्लीन हुनुपर्ने थियो । यस समयमा केन्द्रीय स्तरदेखि स्थानीय तहसम्म राणा र आफन्तवाद रहेकाले सामाजिक स्तरिकरण उच्च निच भएको पाईन्छ । सन् १९६० मा तराईमा मलेरियाको अन्त्य गर्ने कार्यक्रमले तीव्र रूपमा जनसंख्या बढेको थियो । हिमाली तथा पछाडी इलाकाको तुलनामा तराई क्षेत्र आर्थिक विकासका दृष्टिले निकै उपर्युक्त भएकाले हिमाली र पहाडी इलाकाबाट आर्थिक समस्याले गर्दा तराईमा भरेको देखिन्छ । तराई क्षेत्रमा उत्पादकत्व बृद्धि भएकाले बसाइँसराइबाट जनसंख्याले रोजगारीको अभावका साथै वातावरणीय प्रदुषण अनि सुकुम्बासी समस्या चकिदै गएको छ । सन् १९५९ मा चीनले तिब्बतलाई आफ्नो अधिनमा लिएपछि झण्डै ६००० मानिष नेपालमा शरणार्थीका रूपमा आई स्थायी बसोबास गरे । हाल पूर्वी नेपालमा भुटानी शरणार्थी समस्या रहेको जनाईएको छ ।

श्रेष्ठ (२०५५) प्राचीन समाजमा ठुलाबढाको हातबाट सामाजिक मुल्य मान्यता चल्ने हुँदा उनीहरूको निर्णय अनुरूप समाजका तल्ला वर्गहरू जग्गा उपभोग गरेवापत जिमीनदारलाई नगदी पोत बुझाउनु पर्दथ्यो । जसलाई प्राचीन समाजमा उखडा प्रथाले

चिनिन्थ्यो । यी प्रथाहरू केही जिल्लाहरूमा प्रचलित रहेको पाईन्छ । भोरा जग्गा मोरङ, भगापा, सुनसरी जस्ता जिल्लाहरूमा जंगल फडानी गरी समायोजन व्यवस्था वि.सं. २०२८ मा लागु गरियो । भूमि ऐन वि.सं. २०२१ अनुसार सरकारमा मालपोत तिर्नुपर्ने गरी आफ्नो नाममा दर्ता गरी हक जमाउन थालेपछि, यस्ता जग्गाधनीलाई जग्गावाला भनियो भने भोरा क्षेत्रको जग्गा भोगचलन गदै आएका रैती परिवारको संख्याका आधारमा जग्गा विक्रि वितरण गरिने व्यवस्थाबाट केही मानिसहरूले जग्गा कब्जा गरे भने अन्य भूमिहीन अवस्थामा देखिए । यसैगरी खर्क जग्गा जहाँ खेती नहुने तर भेडा, च्याङ्गा व्यवसाय हुने हुँदा मालपोत खर्चरी रकम तिर्नुपर्ने गरी खर्क जग्गा दर्ता गरी आफ्नो हक स्थापित गदै गए बाँकी स्वतः सुकुम्बासी भए । यसरी परम्परागत रूपमा नै विभिन्न माध्यमबाट सुकुम्बासी बन्दै आएका छन् ।

यस प्रकार “सुकुम्बासी समस्या : कारण र असरहरू” बारेमा सरकारी तवरबाट समयमा कुनै पनि प्रकारबाट किन र कसरी समाज तथा राष्ट्रमा मानिसहरू दिनप्रतिदिन सुकुम्बासी भएका छन् भन्नेबारे उजागर गर्न नसकेकोले सुकुम्बासी कसरी भए भन्नेबारे आधिकारीक प्रमाणहरू पाउन सकिएको छैन । माथि गरिएको अध्ययनहरूमा समाज विकासको क्रमसँगै समाजमा समान्ती वर्गको उदयका कारण समाजका सम्भ्रान्त मानिसहरूले विभिन्न माध्यमबाट जमिनहरू आफ्नो कब्जामा लिएपछि समाजमा भूमिहीनको अवस्था सिर्जना भएको पाईन्छ । २०११ सालमा भएको भिषण बाढीका कारण पनि मानिसहरू भूमिहीन भए । २०१३ सालको औलो उन्मूलन पछि भारतबाट र पहाडी इलाकाबाट नेपालको उर्वर क्षेत्रको रूपमा परिचित तराई क्षेत्रमा आई मानिसहरूले बसोबास गर्न थालेकाले तिनीहरू भूमिहीनका रूपमा रहेको पाईन्छ । भूमि सुधारको नाममा सरकारबाट जमिन्दारी प्रथा लागु भएकाले सर्वसाधारणले कर तिर्न नसक्दा भूमिहीनको अवस्था सिर्जना भएको पाईन्छ । प्रकृति द्वारा नै सीमित जमिन भएको र जनसंख्या वृद्धि दिनप्रतिदिन बढ्दो रूपमा रहेबाट तथा वंश हस्तान्तरणको क्रमसँगै जमिनको पनि हस्तान्तरण गर्नु पर्ने सामाजिक मूल्य मान्यताका कारण मानिसहरू भूमिहीन बनेका छन् । भौगोलिक विविधताका कारण खेतीपाति नहुका साथै दैनिक गुजारा चलाउन गाह्रो परेका गरिब परिवारहरू राम्रो तथा उत्पादन वृद्धि हुने ठाउँमा आफूहरूलाई बसाइँ सार्दै जाँदा भूमिहीन भएको देखिन्छ । तराईका हिन्दुवानहरू र लिम्बुवानहरूबीचको सांस्कृतिक असमानताका कारण बसाइँ सर्ने गरेको देखिन्छ, यसो गर्नाले उनीहरू भूमिहीन भई

सुकुम्बासी भएका छन् तर पनि सुकुम्बासी हुनुका कारण र असरका बारेमा खोजि नीति गर्नको लागि सम्बन्धित पक्षले दह्रो प्रयास गरेको देखिदैन साथै चितवन जिल्ला शिवनगर गा.वि.स. राधापुर टोलका सुकुम्बासी हुनुका कारण र असरको अवस्थालाई लिएर कुनै पनि साहित्यको पूनरावलोकन गरिएका पुस्तक तथा लेखहरूमध्ये कसैले पनि प्रस्तावित शीर्षक माथि सम्बन्धीत कुनै पनि अध्ययन गरिएको नपाइएको हुँदा उक्त शीर्षक माथि शोध पत्र तयार गरिएको छ ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

वर्तमान समयमा सुकुम्बासी समस्या जल्दो बल्दो अवस्थामा रहेको छ । यस अध्ययन क्षेत्रको छनौट गर्नुको तात्पर्य यस बस्तीमा धेरै संख्यामा सुकुम्बासी घरहरू रहेका छन् । उनीहरूले दैनिक जीवनयापनको लागि अर्काको घरमा गई काम गर्ने गरेको साथै यिनीहरूले जस्तोसुकै काम (बच्चा हेर्ने, ज्यामी, कपडा धुने आदि) गरेको पाईयो । उक्त क्षेत्रका मानिसहरू के-कसरी सुकुम्बासी भए र तिनीहरूको समस्याका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनलाई व्यवस्थित, वैज्ञानिक एवं विश्वसनीय बनाउनका निम्ति तल उल्लेखित विविध अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट

यस अध्ययनका लागि चितवन जिल्ला शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ स्थित राधापुर टोलमा बसोबास गर्दै आएका सुकुम्बासीहरू र त्यस ठाउँमा बसोबास गर्ने अन्य मानिसका बीचमा रहेको अन्तरसम्बन्ध लगायत स्वयं सुकुम्बासीहरूको सामाजिक र आर्थिक पक्षहरूका बारेमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्नका लागि यस क्षेत्रको चयन गरिएको छ । चितवन जिल्लाभित्र रहेको भरतपुर सदरमुकामबाट ठीक पश्चिम पट्टि करिब १५ किलो मिटरमा अवस्थित यस राधापुर टोल तथा त्यहाँ बसोबास गर्ने सुकुम्बासीहरूमा रहेको गरिवी, अशिक्षा, तथा असमानताबारे अध्ययन सम्बन्धित क्षेत्र वा पक्षबाट भएको नपाईएकोले साथै यहाँका सुकुम्बासीहरूका सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति अति नै दयनिय भएकाले त्यहाँ बसोबास गर्ने व्यक्ति लगायत सम्पूर्ण नेपाली जनतालाई जानकारी मिल्न सकोस भन्ने हेतुले समेत यो अध्ययन क्षेत्रको छनौट गरिएको हो ।

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

कुनै पनि अध्ययनको लागि अनुसन्धान ढाँचा निकै महत्वपूर्ण मानिन्छ । यस अध्ययनमा वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरि “सुकुम्बासी समस्या : कारण र असरहरू” शीर्षकमा केन्द्रित रही सुकुम्बासीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाकाबारे व्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

३.३. तथ्यांकको प्रकृति र स्रोत

यस अध्ययनका लागि प्राथमिक तथ्यांक तथा द्वितीय तथ्यांक, संख्यात्मक र गुणात्मक तथ्यांकहरूको प्रयोग गरिएको छ । यसमा द्वितीय तथ्यांकको रूपमा विभिन्न पुस्तक, पत्र पत्रिका, गा.वि.स. तथा वडा कार्यालयहरूमा राखिएको रेकर्डहरूबाट प्राप्त तथ्यांकलाई उपयोग गर्ने प्रयास गरिएको छ भने प्राथमिक तथ्यांकको लागि अनुसन्धानकर्ताद्वारा अध्ययन क्षेत्रमा गई स्वयं तथ्यांक संकलन गरियो ।

३.३.१ प्राथमिक तथ्यांक

यस अध्ययनका लागि प्राथमिक तथ्यांकको भूमिका महत्वपूर्ण हुने हुँदा अध्ययनलाई वास्तविक तहमा पूर्याउनका निम्ति प्राथमिक तथ्यांक संकलनको लागि अर्न्तवार्ता र अवलोकन आदि विधिको प्रयोग गरी प्राथमिक तथ्यांकको संकलन गरिएको छ ।

३.३.२ द्वितीय तथ्यांक

सुकुम्बासीहरूको समस्या समाधान सम्बन्धी अध्ययनको लागि उपलब्ध भएसम्म पुस्तकालय, पत्रपत्रिका आदिबाट आवश्यक ठानिएका तथ्यांकहरू संकलन गरिएको छ । साथै गा.वि.स. वडा कार्यालय आदिमा रेकर्ड राखिएका तथ्यांकहरूलाई सक्दो मात्रामा संकलन गरी अध्ययन गरियो ।

३.४. समय नमुना र नमुना छनौट

नेपालमा सुकुम्बासीहरू प्रत्येक जिल्लाहरूमा रहेको पाइन्छ । सबै जिल्लाका सुकुम्बासीहरूलाई यो सानो अध्ययनमा समावेश गर्न सकिदैन । तसर्थ चितवन जिल्ला शिवनगर गा.वि.स.स्थित राधापुर टोलमा बसोबास गर्दै आएका वडा नं. ६ बाट ६० घरधुरी र वडा नं. ७ बाट ४० घरधुरीका सुकुम्बासीहरू पर्ने गरि १०० घरका सुकुम्बासीहरू मध्येबाट २० प्रतिशत अर्थात् २० घरलाई सम्भाव्य नमुना छनौट विधि प्रयोग गरि नमुना छनौट गरिएको छ । यी सुकुम्बासीहरूका घरधुरीलाई ५/५ घर पर्ने गरि २० वटा समुह बनाई प्रत्येक समुहबाट १/१ घरधुरीलाई नमुनाको रूपमा छनौट गरियो । अधिकांश सुकुम्बासीहरू ठीक तथा यथार्थपरक उत्तर दिन नसक्ने, उत्तर दिनका लागि समय प्रदान गर्न नसक्ने देखिएकोले सम्भाव्य नमुना छनौटको प्रयोग गरिएको छ । यी नै छनौट गरिएका सुकुम्बासीसँग सम्पर्क गरी प्राप्त तथ्यांकको आधारमा उनीहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्थाको पनि विश्लेषण गरिएको छ ।

३.५ तथ्यांक संकलन विधि

तथ्यांक संकलन गर्ने विभिन्न विधिहरूमध्ये प्रस्तुत अध्ययनको लागि आवश्यक पर्ने तथ्यांक लिनको लागि आवश्यकता अनुसार निम्न विधिहरूको प्रयोग गरियो ।

३.५.१ अर्धसंरचित अर्न्तवार्ता

तथ्यांक संकलन गर्ने विधिहरूमध्ये अर्न्तवार्ता एउटा प्रचलित विधि हो । कुनै पनि व्यक्तिको धारणा वा मान्यतालाई बुझ्न यो विधि प्रयोग गरिन्छ । यस विधि अर्न्तगत अनुसन्धानकर्ता आफै सम्बन्धित क्षेत्रका सुकुम्बासीहरूलाई भेटेर आमून्त्य सामून्त्य भई अर्धसंरचित प्रश्नावली अनुसार छनौटमा परेका सुकुम्बासी उत्तरदातासँग प्रत्येक प्रश्न गरियो । यस्ता प्रश्नहरूमा तपाईंको पुर्व वासस्थान कहाँ हो ?, के कति कारणले बसोबास सार्नु भयो ?, तपाईंहरूलाई यस स्थान मन पर्नुको कारण के होला ?, तपाईंहरूका समस्याहरू के छन् ? तपाईं के-कस्ता कारणहरूले सुकुम्बासी जीवन विताउन बाध्य हुनु भएको छ ? आदिकाबारेमा प्रश्न गरिएको थियो । साथै तिनीहरूको आर्थिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था, पेशा आदीकाबारेमा अर्धसंरचित प्रश्नहरू संकलन गरि छनौटमा परेका २० परिवारका घरमूलीहरूको अर्न्तवार्ता गरियो । आवश्यकता अनुसार चेक लिष्टमा नपरेका अनिर्मित प्रश्नहरू पनि सोधिएको थियो । यसरी अर्न्तवार्ताको माध्यमबाट नै शोधपत्रलाई भरपर्दो प्राथमिक तथ्यांक प्राप्त भएको छ ।

३.५.२ अवलोकन

अवलोकन विधि गुणात्मक तथ्यांक संकलनका लागि महत्वपूर्ण विधि मानिन्छ । छनौटमा परेका २० घरपरिवारका सुकुम्बासीहरूको वास्तविक जीवनचक्र के-कसरी चलेको छ, तिनीहरूको अवस्था, खानपान, घरको स्थिति के-कस्तो छ भन्नेबारे प्रत्येक अवलोकन पश्चात देखेका, अनुभव गरिएका कुराहरू संकलन गरिएको थियो । यसरी अवलोकन गर्दा सुकुम्बासीहरूको सामाजिक, आर्थिक, अवस्था र महिला तथा बालबालिका प्रति पनि सामान्य ध्यान पूर्याईएको थियो । अवलोकन विधिको प्रयोग गरि गुणात्मक तथ्यांक द्वारा उनीहरूको वास्तविक अवस्थाको जानकारी लिईएको छ ।

३.६ तथ्यांक प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण

अध्ययन अनुसन्धान भनेको प्राप्त तथ्यहरूलाई वर्गीकरण, विश्लेषण र व्याख्या गरी निर्णयमा पुग्नु हो । यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई तिनिहरूको विशेषताका आधारमा

वर्गीकरण गरी आवश्यक अनुसार तालिकिकरण र प्रतिशत आदिको आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

३.७ अध्ययनको सीमा

प्रस्तुत अध्ययन चितवन जिल्लाको शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ राधापुरका सुकुम्बासी समस्या : कारण र असरहरूमा मात्र सीमित रहेको छ । उक्त क्षेत्रमा बसोबास गर्दै आएका सुकुम्बासीहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्थामा मात्र सीमित रहेको छ ।

अध्याय चार

अध्ययन क्षेत्रको सामान्य परिचय

सुकुम्बासी समस्याले सम्पूर्ण नेपाल नै अछुतो रहन सकेन जस मध्ये चितवन जिल्ला शिवनगर गा.वि.स.अन्तर्गतको वडा नं. ६ र ७ राधापुर टोल पनि एक रह्यो । जुन भरतपुर-शुक्रनगर सडक मार्गले समेटेको यो ठाउँ जिल्ला सदरमुकाम भरतपुरबाट सिधा पश्चिममा रहेको मंगलपुर र शुक्रनगरको भण्डै मध्ये भागमा रहेको शिवनगर भएर पार्वतिपुर हुँदै शुक्रनगर प्रवेश गरिन्छ । यो ठाउँ सडकमार्ग तथा भौगोलिक अवस्थितिका दृष्टिले पश्चिम भेगका सुगम ठाउँका रूपले चिनिन्छ । यसै राधापुर टोल समथर उर्वर भूमिले समृद्ध छ । यहाँका मुख्य बासिन्दाहरूमा ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार तथा दलित जातिहरू छन् । यहाँ अत्यधिक मात्रामा हिन्दु, बौद्ध र क्रिश्चियन धर्मालम्बीहरू रहेका छन् । यस ठाउँको मुख्य विशेषतामा कुनै पनि नदी र बन जंगलले नछुनु नै रहेको छ । यस अध्ययन गर्न लागिएको वडा नं. ६ र ७ राधापुरका सुकुम्बासीहरू दलित जातिहरू बढी संख्यामा रहेका छन् ।

यस बस्तीमा हिउँद याम (कार्तिक -फागुन महिना) लाई जाडो यामका रूपमा लिईन्छ जुन समयमा तापक्रम निकै घटेको पाइन्छ । यी महिनाहरूमा वर्षा न्यून मात्रामा हुन्छ । यस ठाउँमा ठूला खोलाहरू नभएको तर साना घोलहरू रहेका छन् । यस गा.वि.स.को २०६८ साल अनुसार कुल घरधुरी संख्या १८३१ र कुल जनसंख्या ८८५६ जना रहेका छन् । जसमा महिला कुल जनसंख्या ४३६४ जना र पुरुष जनसंख्या ४४९२ जना रहेका छन् । जसमा वडा नं. ६ र ७ राधापुरको घरधुरी संख्या ३१५ र कुल जनसंख्या १५१२ रहेको पाईयो (शिवनगर गा.वि.स.कार्यालयको पार्श्वचित्र २०६८) । यस गा.वि.स.का ९ वटा वडाहरूमध्ये सबै भन्दा बढी सुकुम्बासी बस्ती भएको वडा नं. ६ र ७ राधापुर टोल हो । अध्ययन क्षेत्रमा गरिएको २० घरधुरीको १५५ जनसंख्यामा महिला ७५ जना र पुरुष ८० जना सुकुम्बासी रहेको पाईयो । यस वडाका मानिसहरूको मुख्य आय स्रोतका रूपमा कृषि, निजामति सेवा, ब्यापार, आदी रहेतापनि औसत रूपमा कृषि पेशामा नै बढी जनसंख्या संलग्न रहेको देखियो ।

यस वडामा देवालय र मन्दिरहरू भएबाट धार्मिक दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण मानिन्छ । भौतिक विकासको पूर्वाधारको निम्ति बाटो घाटो अति नै महत्वपूर्ण मानिन्छ । तर उक्त

ठाउँमा कच्ची बाटाहरू रहेबाट जनजीवन प्रभावित बनेको छ । खानेपानीको समस्या रहेपनि टाढा जान नपर्ने बताएका छन् । विधुत् सुविधा भए तापनि यहाँका सुकुम्बासीहरू विधुत् सुविधा लिनबाट बञ्चित भएको बताउँछन् । आफुँ बस्दै आएको जग्गाको लालपूर्जा नभएका कारण उक्त सुविधा लिनबाट बञ्चित भएको बताएका छन् । यहाँ साना हेल्थपोष्ट भएतापनि सामान्य उपचार भन्दा बढी यसले गर्न नसक्दा सदरमुकाममा नै जानु परेको बताउँछन् । आर्थिक विकासको मेरुदण्ड शिक्षा नै भएको कारण उज्वल भविष्यको निमार्णाथ यहाँका मानिसहरूको मन शिक्षाको उज्यालो किरण तर्फ अग्रसर रहेको पाईयो । यहाँ दाना यद्योग र राईस उद्योगको स्थापना भएबाट केही संख्यामा यस ठाउँका बासिन्दाले रोजगारी पाई केही राहत मिलेको बताउँछन् ।

यस वडामा बाहिरी जिल्लाबाट भन्दा यहीं जिल्ला भित्रबाट आउने मानिसहरूको संख्या अधिक रहेको छ । यहाँका बासिन्दाहरूमा ब्राह्मण, क्षेत्री, दमै, कामी, साकी लगायत अन्य जातीको बाहुल्यता रहेको छ । विभिन्न जात-जाती, धर्म, संस्कृति र विभिन्न सम्प्रदायका मानिसहरू एउटा सानो क्षेत्रमा आपसी मेलमिलापका साथ बसोबास गरेबाट यो क्षेत्र अनेकतामा एकताको प्रतिक हुन आउँछ ।

अध्याय पाँच

सुकुम्बासी हुनुका कारणहरू र विविध क्षेत्रमा परेको असरहरू

५.१ सुकुम्बासी हुनुका कारणहरू

वर्तमान परिवेशमा सुकुम्बासी एउटा जटिल समस्याका रूपमा रहेको छ । सुकुम्बासी सम्बन्धी समस्याहरू समाज भित्रको परिवेश अर्न्तगत पर्दछ । विशेष गरी शहरीकरणको वृद्धि हुनु अर्थात् आकर्षणका कारणहरू द्वारा बसाइँसराईमा प्रभाव पर्नु जसले गर्दा विकसीत ठाउँमा जनसंख्याको चाप बढ्दै गएको पाईन्छ । जनसंख्या वृद्धि, प्राकृतिक प्रकोप (बाढी, पहिरो, भू-क्षय आदी), सामन्ती उत्पीडन (साहु महार्जनको आर्थिक शोषण), सामाजिक चलन, भूमिको अभाव, भएको जमिन छोडेर, घरवारी लिलाम, लालपूर्जा नहुनु जस्ता कारणहरूले आफुहरू बस्दै आएको जमिन छोडी काम र बासको खोजीमा यस ठाउँमा सरकारी जमिन ओगटी छाप्रा बनाई जीविकोपार्जन गर्दै आएका छन् । शुरुमा थोरै संख्यामा रहेका सुकुम्बासी समस्या प्रति सरकारी तथा गैर सरकारी कुनै पनि पक्षले ध्यान दिएन भने पछि गएर यसको चाप बढेर शहर तथा ग्रामिण क्षेत्रमा सरकारी जमिन तथा खाली भएका जमिनहरूमा स-साना छाप्रा बनाई बस्ने बस्तीहरू धेरै देखिन थालेपछि सुकुम्बासी एउटा समस्याको रूपमा देखा पर्न थाल्यो ।

वि.सं.२००७ सालसम्म तराई प्रदेश घना जङ्गलले ढाकेको हुनाले त्यस ठाउँमा मानिसहरू आउनेक्रम कम थियो । देशका अधिकांश मानिसहरू पहाडी र हिमाली प्रदेशमा बसोबास गर्दथे । यसै सालमा भएको राजनैतिक परिवर्तनपछि राणा कालमा लगाईएका आवात-जावतको बन्देज हटाइएपछि तराईमा पूर्णवास कार्यक्रम सञ्चालन भयो । जसको परिणाम स्वरूप तराई प्रदेशमा मानिसहरूको आर्कषण बढ्न थाल्यो । हिमाली र पहाडी प्रदेशको गरिबी, भौगोलिक अवस्था, यातायात, संचारको असुविधा, स्वास्थ्य सेवा र सुविधाको अभाव, कष्टप्रद जीवन पद्धति, आदि हुनु र तराई क्षेत्रमा औलो उन्मूलन, विकासका पूर्वाधारको सिर्जना, स्वास्थ्य, शिक्षा, यातायात आदिको सुविधाका कारणले तराई प्रदेशमा बसाइँसराईको गतिविधि बढी भएको पाईन्छ । अर्थात् शहरीकरणले स्तरीय जीवन व्यतित, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवाको विस्तार, यातायात र संचारको विकासमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने हुनाले विकासदेखि टाढा रहेका जनसमुदायका मानिसहरू राम्रो सुविधा उपभोग गरि जीवन चलाउने आशामा आफुहरू बस्दै आएको ठाउँ सस्तो मूल्यमा बेची शहरतीर सोही

मूल्यमा जग्गा नपाइनु र कोठामा बस्नु अनि पैसा सकिएपछि खाली जमिनमा स-साना टहरा बनाई जीवन चलाउने सुकुम्बासी समेत भेटिएका छन् । शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ राधापुरका सुकुम्बासीहरूको अध्ययन गर्दा सुकुम्बासी हुनुका कारण बताउने घरसंख्याको तालिका तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १ : सुकुम्बासी हुनुका कारणहरू

विवरण	महिला	प्रतिशत	पुरुष	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
जनसंख्या वृद्धि (सामाजिक र आर्थिक)	१	५	४	२०	५	२५
प्राकृतिक प्रकोप	२	१०	२	१०	४	२०
घरवारी लिलाम	—		१	५	१	५
आर्थिक शोषण	—		१	५	१	५
सामाजिक चलन	३	१५	१	५	४	२०
भूमिको अभाव	—		२	१०	२	१०
लालपूर्जा नहुनु	—		१	५	१	५
भएको जमीन छोडेर	—		२	१०	२	१०
जम्मा	६	३०	१४	७०	२०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०६८

तालिका नं. १. मा सुकुम्बासी हुनुका कारणहरूको उत्तरदाता संख्या प्रस्तुत गरिएको छ । जनसंख्या वृद्धिको कारण सुकुम्बासी बनेको बताउने परिवार संख्या सबै भन्दा धेरै अर्थात् २५ प्रतिशत, दोस्रोमा प्राकृतिक प्रकोप र सामाजिक चलनले बताउने २०/२० प्रतिशत, भूमिको अभाव र भएको जमिन छोडेर भन्ने परिवार १०/१० प्रतिशत, घरवारी लिलाम, आर्थिक शोषण, लालपूर्जा नहुने बताउने परिवार ५/५ प्रतिशत रहेको पाईयो ।

५.१.१. जनसंख्या वृद्धि

जनसंख्या वृद्धिका कारणहरूमा सामाजिक र आर्थिक कारणहरू प्रमुख मानिन्छन् । सामाजिक कारणहरू अर्न्तगत विवाहको व्यापकता, संयुक्त परिवार, अज्ञानता र अन्धविश्वास, गर्भ निरोधक साधनहरूको प्रयोग सम्बन्धी धारणा, छोराको चाहाना रहेका

छन् भने आर्थिक कारणहरूमा गरिवी तथा परिवारको आर्थिक अवस्था र पेशा प्रमुख रहेका छन् ।

समाजमा विवाहलाई अनिवार्य सामाजिक संस्कारको रूपमा लिईएको पाइन्छ । समाजमा वंशपरम्परालाई निरन्तरता दिन, नाता सम्बन्ध बढाउन, यौन सम्बन्ध स्थापित गर्न, सन्तानको जन्म दिन र परिवारको स्थापना गर्न प्रत्येक पुरुष र स्त्रीले विवाह गर्ने पछि । यस प्रकार हाम्रो समाजमा विवाहलाई महत्व दिइनु र छिटो सन्तानको जन्म दिनु पर्ने कारणले जनसंख्या बढ्न गएको पाइन्छ । एउटा परिवारको सीमित भूमिमा जन्मसँगै हुर्कन, बढाउनदेखि लिएर छुट्टिभिन्न प्रक्रियामा सोही भूमिमा भाग लगाउँदै जाँदा भूमिहिन भई सुकुम्बासी जीवन विताउन बाध्य भएका छन् ।

संयुक्त परिवार प्रथाले सानै उमेरमा विवाह गर्ने र छिट्टै बच्चा जन्माउन प्रेरित गर्छ । यसबाट बाबु-आमालाई बच्चा हुर्काउन र पालनपोषण गर्न बोझ हुँदैन जसले तीब्र जनसंख्या वृद्धि गर्न सहयोग गर्छ । हाम्रो समाजमा अझैपनि धेरै मानिसहरू अशिक्षित छन् जसका कारण उनीहरू ठूलो परिवारको आकार र जनसंख्या वृद्धिबाट परिवार र समाजलाई पार्ने असरहरूको जानकारीबाट बञ्चित भएकाले जनसंख्याको चाप बढि रहेको छ । विशेष गरि ग्रामिण समाजमा बच्चा पाउनु ईश्वरको आशिर्वादको रूपमा लिने र जन्म नियन्त्रण गर्न नहुने अन्धविश्वासका कारण पनि जनसंख्या वृद्धि भएको छ ।

गर्भ निरोधकका साधनहरूको जानकारी र प्रयोगले जन्मलाई प्रभाव पार्छ । हाम्रो ग्रामिण समाजमा अज्ञानता, अशिक्षा, परम्परागत सामाजिक मूल्य मान्यताका कारण गर्भ निरोधकका साधनहरू प्रयोग गर्न चाहँदैनन् । फलस्वरूप जन्मदर उच्च हुन गई जनसंख्याको वृद्धिदर तीब्र गतिले बढ्न गएको पाईएको छ ।

नेपाली समाज पितृप्रधान भएबाट वंश परम्परालाई निरन्तरता दिन, आमा-बाबुको मृत्युपछि पिण्डपानी दिन, परिवारलाई निरन्तरता दिन छोराको जन्मलाई अपरिहार्य मानिन्छ । शिक्षित व्यक्तिमा समेत छोराको चाहाना गहिरो भएकाले छोरा नहुन्जेल सन्तानको जन्म दिदै जाँदा जनसंख्या तीब्र रहेको पाईन्छ ।

गरिव परिवारमा जन्मदर उच्च हुने गरेको पाईन्छ किनभने सन्तान धेरै भएपछि काम गर्ने हातहरू पनि हुने जसले घरको आर्थिक अवस्था राम्रो रहने, खान लाउन दुःख

नहुने, खेतवारीमा काम गर्न, घरायसी काममा पनि सहयोग हुन्छ भन्ने धारणाले धेरै सन्तान जन्माउने गरेको पाईयो ।

कृषि पेशामा संलग्न परिवारका सदस्यहरूले धेरै सन्तानको जन्म दिन्छन् अन्य पेशामा रहेका परिवारले भन्दा । किनभने घरयासी काम गर्न सजिलो हुने धारणाले धेरै सन्तान जन्म दिन प्रेरित हुने कारणले जनसंख्या वृद्धि उच्च रहेको पाईयो । जसबाट भूमिको अभावसँगै सुकुम्बासी जीवन विताएको पाईन्छ ।

समयको परिवर्तनसँगै बढ्दो जनसंख्यालाई नियन्त्रण गर्नको लागि नेपाल सरकारले विभिन्न कार्यक्रम मार्फत स्वयंसेवकहरू घरघरैमा गई परिवार नियोजनको अस्थायी साधनहरू उपलब्ध गराई राय सल्लाह दिएबाट पछिल्लो पिढीका वर्गहरूले पहिलाको तुलनामा समग्र दुई वटा बच्चाहरू मात्र जन्माउनाले जनसंख्याको वृद्धिदरमा केही कमी आएको पाईयो ।

५.१.२. प्राकृतिक प्रकोप

हाम्रो देश नेपाल भौगोलिक विविधतालेयुक्त भएको हुनाले बर्षेनी प्राकृतिक प्रकोपका कारण हजारौ मानिसहरू घरवार विहीन भई सुकुम्बासी जीवन विताउन बाध्य भएका छन् । यस स्थानका मानिसहरू पनि पैरोका कारण बसेको ठाउँ छोडी यहाँ बस्दै आएका पाईयो । प्राकृतिक प्रकोपलाई सामाजिक अध्ययन क्षेत्रमा राखेर अध्ययन गरिएको छ ।

५.१.३. घरवारी लिलाम

जीवनयापनको क्रमसँगै यस स्थानका बासिन्दाहरूले कृषि खेती गर्न कृषि बैकमा आफ्नो सम्पतिको रूपमा जग्गा धितो राखी पैसा निकाली केही रकम कृषि क्षेत्रमा लगानी गरे र केही रकम घरायसी काममा खर्च गरे । कृषि पेशामा लगानी अनुसारको उत्पादन भएन अर्थात् घाटा भयो भने उता बैंकको किस्ताबन्धी पैसा समयमा तिर्न नसक्दा जरिवाना लागेर आफ्नो सम्पती बराबरको रकम भएबाट जग्गाधनीको सहमतीमा बैंकले जग्गा लिलाम गर्‍यो अर्थात् ऋण लिने किसानको जग्गा कब्जा गरेबाट आफुहरूले बास उठाउन परेर यस स्थानमा सुकुम्बासी जीवन विताउदै आएको पाईयो ।

५.१.४. आर्थिक शोषण

आफुहरू बसोबास गर्दै आएको ठाउँमा दैनिक गुजारा चलाउन त्यसै बस्तीका धनीमनीको घरहरूमा काम गर्नुपर्ने तथा आफ्ना पूर्वजले गर्दै आएको काम तीनै सम्पन्नशाली व्यक्तिका घरहरूमा आफुहरूले पनि काम गर्दैजाने परम्परा रहेको थियो । यसरी गरिने कामको उचित मूल्यांकन गरि पैसा नदिनु र त्यसमा उनीहरूले कुनै प्रतिकार पनि नगर्ने किनभने भोली पनि तीनै घरमा काम गरि जीवन चलाउन पर्ने हुँदा सधैँ शोषणमा पर्ने गरेकाले कहिलै आर्थिक अवस्था माथि उठाउन नसकेबाट उक्त ठाउँ छोडी यस स्थानमा सुकुम्बासी जीवन विताउँदै आएको पनि पाइयो ।

५.१.५. सामाजिक चलन

हाम्रो समाजको मूल्य, मान्यता, कायम गर्नका लागि समय-समयमा आउने चाडपर्व मान्न, छोरा-छोरीको विवाह आदि कार्यका लागि समाजका गरिब वर्गले तीनै समाजका धनी तथा शाहु कहाँबाट ऋण मार्ने गरेको त्यसलाई समयमा तिर्न नसक्दा उनीहरूको चर्को व्याज र व्याजको स्याज कायम गर्दा धेरै भएको रकम असुलको लागि ऋणीहरूको भएको जमिन साहुले कब्जा गरे जसका कारण यस स्थानमा सुकुम्बासी जीवन विताउँदै आएको पाइयो ।

५.१.६. भूमिको अभाव

परापूर्वक कालदेखि नै समाजका तल्ला वर्ग अर्थात् गरिब तथा दलित जो छान्तिनीहरूलाई राज्यद्वारा सेवकका रूपमा लिने चलनबाट उनीहरूसँग जमिन नरहेको वा भूमिको अभाव रहेको पाइयो । समाजका उच्च वर्गको सेवा गर्नु वा उनीहरूको घरमा काम गरे वापत आफ्नो गुजारा चल्ने प्रक्रियाबाट पुस्तौ-पुस्तादेखि भूमिको अभाव भएको पाइयो । जसकारण उनीहरू गरिब तथा सुकुम्बासी हुनु परेको भेटियो ।

५.१.७. लालपूर्जा नहुनु

आफ्ना बाबुबाजे जंगल फडाँनी गरि बस्ती बसालेका र उनीहरूको मृत्यु भए पश्चात् लालपूर्जा सम्बन्धी केही जानकारी आफुहरूलाई नभएकोले उक्त ठाउँमा खेतीपाती पहिलाको तुलनामा कम हुँदै जानु साथै जंगली जनावरको पनि चाप भएबाट बसीरहेको ठाउँ छोडी यस स्थानमा सुकुम्बासी जीवन विताउँदै आएका परिवार संख्या पाइयो ।

५.१.८. भएको जमिन छोडेर

पहिला बसेको ठाउँमा यातायात असुविधा, स्वास्थ्य, शिक्षा, गाँस, बासको समस्या भएवाट आफुहरू यस स्थानमा सुकुम्बासी जीवन विताउन बाध्य भएका छन् । यस्ता सुकुम्बासीहरू बढी आर्कषणका कारणहरूले बसाई सरेको पाईयो जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, खानेपानी, रोजगारी आदिको सुविधाले बसोबास गरेको जमिन छोडी सुकुम्बासी भएका परिवारहरू यस बस्तीमा रहेको पाईन्छ ।

५.२ विविध क्षेत्रमा परेको असरहरू (सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रको अवस्था)

भाग १

५.२.१. राधापुर टोलका सुकुम्बासीहरूको सामाजिक अवस्था

प्रत्येक समाजको सामाजिक अवस्था देश, काल, वातावरण अनुसार फरक-फरक पाउन सकिन्छ । सामाजिक अवस्थाको संरचना भित्र परिवार, जाति, भाषा, विवाह, शिक्षा आदि जस्ता विषयहरू रहेको पाईन्छ । अतः प्रस्तुत अध्ययनको लागि गरिएको स्थलगत अध्ययनबाट पनि यिनै विषयहरूको बारेमा अलग-अलग नतिजाको स-विस्तार ब्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

५.२.१.१.परिवारको किसिम

यस सुकुम्बासी बस्तीमा बसोबास गर्ने मानिसहरू विभिन्न जातजातिहरू भएता पनि आफुहरूलाई एउटा निःसहाय वर्गको रूपमा संगठित गर्न चाहन्छन् । काम र बासका साथै विभिन्न आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्तिको खोजीमा अधिराज्यका विभिन्न जिल्लाबाट आएका यस्ता सुकुम्बासी परिवारको किसिम पनि आफ्नै प्रकारको छ । एउटा परिवार भित्र आमा-बा, छोरा - बुहारी, छोरी-ज्वाई, नाती-नातिनी बसेको पाईन्छ । तसर्थ यहाँका सुकुम्बासी परिवारलाई एकात्मक, संयुक्त र बृहत गरी तीन खण्डमा विभाजन गरिएको छ । एकात्मक परिवारमा आमा-बा, र तीनका छोरा-छोरी रहेका हुन्छन् । त्यस्तै संयुक्त परिवारमा आमा-बा, छोरा-बुहारी, नाती-नातिनी रहेका हुन्छन् र बृहत परिवारमा आमा-बा, छोरा-बुहारी, छोरी-ज्वाई, नाती-नातिनी, भाई-बुहारी र तीनका छोरा-छोरी बसेको पाईन्छ । राधापुर वडा नं. ६ र ७ मा रहेका २० घरपरिवारमा गरिएको स्थलगत अध्ययनबाट निम्न परिणाम देखिन आएको छ ।

तालिका नं. २ : परिवारको प्रकारका आधारमा उत्तरदाताको विवरण

परिवारको किसिम	घर संख्या	प्रतिशत
एकात्मक परिवार	७	३५
संयुक्त परिवार	७	३५
बृहत परिवार	६	३०
जम्मा	२०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. २ अनुसार एकात्मक परिवारमा बसोबास गर्ने सुकुम्बासीहरूको संख्या र संयुक्त परिवारको संख्या बराबर ७/७ अर्थात् ३५/३५ प्रतिशत रहेको पाईयो भने बृहत परिवारमा बसोबास गर्ने ६ घरसंख्या अर्थात् ३० प्रतिशत देखियो ।

सुकुम्बासीहरू गरिब र ज्याला मजदूरी गनुपर्ने भएकाले धेरै सन्तान जन्माएमा काम गर्ने हातहरू हुने जसले गर्दा काम गर्न पनि सजिलो भई जीवन धान्न सहजै सकिने मानसिकताले जनसंख्या वृद्धिसँगै भन् गरिब तथा सुकुम्बासी निम्त्याएको पाईयो । सुकुम्बासीहरू एकात्मक, संयुक्त र बृहत गरि तीनै प्रकारका परिवारमा बसोबास गरेको पाईयो ।

५.२.१.२.वैवाहिक स्थिति

मानव जीवनमा विवाह परिवारको निरन्तरता वा जीविका र यौन आनन्दको लागि आवश्यक मानिन्छ । मानिस युवा अवस्थामा पुगेपछि चाहे पुरुष होस या महिला सामाजिक चलन अनुसार एक दिन विवाह बन्धनमा बाँधिनु पदछ । नेपाली समाजमा विवाहका विभिन्न तरिकाहरू छन् । जस्तो प्रेम विवाह, मागी विवाह आदी रहेका छन् । यहीं प्रचलनलाई आत्मसाथ गर्दै सुकुम्बासीहरूले पनि निरन्तरता दिई अगाडी बढेको पाईन्छ । यी सुकुम्बासीहरूमा मागी र प्रेम विवाह दुवै प्रचलनमा रहेको कुरा स्थलगत अध्ययनमा पाईयो । यी सुकुम्बासीहरूको परिवारमा आर्थिक स्थिति कमजोरीका कारण दाईजो प्रथा कम नै देखियो । समग्रमा दाईजो प्रथा कमै देखिएतापनि कुनै परिवारमा आर्थिक स्थिति कमजोरीका कारण विशेष गरि मागी विवाहमा ऋण गरेर भएपनि दाईजो दिनुपर्ने चलनले भन् समस्या जटिल बन्दै गएको स्थिति पनि पाईयो । विवाहले सुकुम्बासीहरूको सामाजिक एकता कायम गर्न सहयोग गरेको पाईन्छ । यस सुकुम्बासीहरूको बस्तीमा रहेको वैवाहिक स्थिति निम्नानुसार पाईयो ।

तालिका नं. ३ : विवाहका आधारमा उत्तरदाताको स्थिति

विवाहका किसिम	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
मागी विवाह	७	३५
प्रेम विवाह	१३	६५
जम्मा	२०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. ३ अनुसार यस सुकुम्बासीहरूको बस्तीमा प्रेम विवाह गर्ने सबै भन्दा बढी घरसंख्या १३ अर्थात् ६५ प्रतिशत देखियो भने मागी विवाह ७ घरसंख्या अर्थात् ३५ प्रतिशत जुन न्यून देखियो ।

यस अध्ययन पश्चात् ब्राह्मण समाजमा पनि धेरै संख्यामा प्रेम विवाह भएको देखियो । नेपाली समाजमा परम्परा देखि चलिआएको मागी विवाहमा परिवर्तन आएको देखियो । यस बस्तीका सुकुम्बासीहरू देशको विभिन्न दुर्गम पहाडि भेगबाट आएका हुनाले देशको धेरै जसो ठाउँ शिक्षाले बञ्चित छन् त्यस्ता ठाउँमा शिक्षाको ठुलो अभाव छ । त्यसमा पनि गरिव र गरिवी मानसिकताका कारणले गर्दा पढ्नु पर्छ भन्ने ज्ञान नभएको र पढ्ने पहुँच पनि नभएका कारणले गर्दा अशिक्षित सुकुम्बासीहरू छिट्टै सानो उमेरमा प्रेम विवाह गर्ने गरेको पाईयो । यसरी हुने विवाहले चाडै नै सन्तानको जन्म तथा प्रजनन क्षमता पनि बढी भएबाट प्रेम विवाहले पनि जनसंख्या वृद्धि हुने गरेको पाईयो । सुकुम्बासी परिवारमा पनि विवाह प्रक्रिया अनुसार सन्तानको जन्मसँगै जनसंख्या वृद्धि हुदै जाने प्रक्रियाबाट गरिव भ्रन गरिव तथा सुकुम्बासी भएका पाईन्छ । सीमित परिवार संख्यामा थप परिवारको संख्यासँगै आर्थिक अवस्था पनि माथि उठाउनु पर्ने हुन्छ तर आर्थिक स्रोतको माध्यम नहुँदा र सीमित साधनको प्रयोग सबै परिवारलाई नपुग्नाले समस्या भ्रन उत्पन्न भई सुकुम्बासीको सुकुम्बासी जीवन विताउन बाध्य भएका छन् ।

५.२.१.३. जात-जातिगत विवरण

नेपालमा विभिन्न ठाउँमा विभिन्न जातिका मानिसहरू बसोबास गर्दै आएको पाईन्छ । नेपालमा ठाउँ अनुसार जात पनि फरक –फरक रहेको पाईन्छ तापनि यस शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ राधापुर टोलमा विभिन्न जातका मानिसहरू रहेको पाईयो । यी सुकुम्बासीहरूमा विशेषगरि ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, कामी, दमै तथा सार्कि आदी जातका रहेका छन् । यिनीहरूका बीचमा जातिय विविधता भए तापनि सामाजिक एकता भने रहेको छ । आ-आफ्नो जात अनुसारको रहन सहन, सामाजिक मुल्य मान्यता एवं संस्कृति रहेको पाईन्छ । यस बस्तीमा रहेका सुकुम्बासीहरूका जातिगत विवरणलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४ : जातिगत आधारमा उत्तरदाताको विवरण

जाति	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
ब्राह्मण	३	१५
क्षेत्री	२	१०
नेवार	२	१०
कामी	७	३५
दमै	४	२०
सार्कि	२	१०
जम्मा	२०१	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. ४ मा देखाईएको जातिगत विवरण अनुसार सब भन्दा बढी घर संख्या दलित जाति अन्तर्गत कामी जातीको घरसंख्या ७ अर्थात् ३५ प्रतिशत रहेको पाईयो । त्यस्तै दलित तर्फ नै दमै ४ घरसंख्या अर्थात् २० प्रतिशत, ब्राह्मण ३ घरसंख्या अर्थात् १५ प्रतिशत, कमशः क्षेत्री, नेवार, सार्कि घरसंख्या २/२ अर्थात् १०/१० प्रतिशत रहेको पाईयो । देशको बहुसंख्यक मानिने ब्राह्मण क्षेत्रीको संख्या यस सुकुम्बासी बस्तीमा अरु जातिको तुलनामा न्यून पाईयो । यस क्षेत्रमा दलित सुकुम्बासीहरू धेरै संख्यामा रहेको देखियो । यस स्थानमा बहुसंख्यक दलित सुकुम्बासी हुनाको कारणहरूमा समाजको निर्माणसँगै समाजका तल्ला वर्ग जो दलित र गरिब छन् तिनीहरू त्यहीं समाजका ठूला व्यक्तिहरूका दास/दासी भई सेवा गर्ने परम्परा भएवाट नै यिनीहरूको जग्गा जमिन नभएको पाईयो । यीनै वर्गले सरकारी जमिन कब्जा गरि खोलाका छेउछाउमा तथा भीर पाखामा बसेका र तीनै खास-खास वर्ग माथि बाढी तथा पैरोका कारण घरवारविहिन भई सुकुम्बासी जीवन विताउँदै आएको पाइयो ।

५.२.१.४.शैक्षिक अवस्था

प्रत्येक समाजको आर्थिक विकासको प्रमुख कारकको रूपमा शिक्षालाई मानिन्छ । जुन समाजमा शिक्षित व्यक्तिहरू बढी रहन्छन् अवश्य नै त्यो समाज चेतनशील र विकसित मानिन्छ । शिक्षा विनाको समाज विकसित मानिदैन । शिक्षा र विकास एक अर्काका पुरक मानिन्छ । यस बस्तीमा बस्ने अधिकांश सुकुम्बासीहरू ज्याला तथा कृषि कार्य गर्ने भएकाले

आफ्ना छोरा/छोरीलाई विद्यालय पठाउनेको संख्या ज्यादै न्यून रहेको पाईन्छ । सुकुम्बासी बालबालिकामा शिक्षाको अवस्था कमजोर रहेको पाईयो । जसलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ५ : सुकुम्बासी बस्तीका साक्षर तथा निरक्षर विवरण

साक्षरता	महिला	पुरुष	जम्मा	प्रतिशत
साक्षर	६५	७५	१४०	८६.९५
निरक्षर	१०	५	१५	१३.०५
जम्मा	७५	८०	१५५	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. ५ मा सुकुम्बासीहरूको साक्षरताको स्थिति ८६.९५ प्रतिशत अर्थात् १४० जना र निरक्षर प्रतिशत १३.०५ अर्थात् १५ जना रहेको पाईयो । यहाँ साक्षर भन्नाले आफ्नो नाम लेख्न सक्नेहरूलाई बुझिन्छ । आफ्नो नाम लेख्न नसक्नेहरूलाई निरक्षरमा लिईएको छ ।

शिक्षा प्राप्त गरेको व्यक्तिले परिवारको आकार कस्तो बनाउने देखि लिएर आर्थिक अवस्थालाई कसरी माथि उठाउने तर्फ चिन्तन मनन गर्दछ । शैक्षिक योग्यता अनुसारको जागिरले आफ्नो परिवारको राम्रो पालनपोषण, बालबच्चाको रेखदेखमा ध्यान दिएको पाइयो । सानो परिवार सुखी र उचीत हेरचाहा गर्न सकिने हुँदा सानो परिवारको निर्माणमा ध्यान दिएको पाईयो । जसबाट एकातिर जनसंख्या कम हुँदै जान्छ भने अर्कोतिर परिवारमा गुणस्तरीय जीवनमा समेत सहयोग पुग्दछ । यस्ता सुकुम्बासीहरू जो अशिक्षित छन् तिनीहरू उचीत ज्ञानको अभावमा सन्तान धेरै जन्माउने, पालनपोषणमा ध्यान नदिने, बालबच्चालाई पनि शिक्षा दिन भन्दा काममा नै लगाउने गरेको पाइयो । जसबाट जनसंख्या वृद्धि भई सीमित स्रोत र साधनले भन गरिवीबाट गरिव भई सुकुम्बासी बन्ने गरेको पाइयो । शिक्षित व्यक्तिले सही काम र गलत काम छुट्याउन सक्ने भएकाले कुनै पनि शोषण र अपमानको विरुद्धमा आवाज उठाउँछ अर्थात् समाजको आर्थिक शोषणमा पदैनन् । सामाजिक परम्परालाई परिवर्तन गर्न चाहन्छन् भने अशिक्षित वर्गले आफ्नै पुराना मान्यतामा अडिक हुनाले सुकुम्बासीको सुकुम्बासी जीवनबाट कहिलै माथि उठ्न नसकेको पाईयो । त्यसैले शिक्षाले पनि सुकुम्बासी बनाउन मद्दत गरेको भेटियो ।

५.२.१.५. भाषा/धर्म विवरण

नेपाल एक बहुभाषिक बहुजातीय राष्ट्र हो । यहाँ ठाउँ अनुसार र समाजको संरचना अनुसार विभिन्न भाषा-भाषीका मानिसहरूको बसोबास रहेको पाईन्छ । यस सुकुम्बासीहरूको बस्तीमा विभिन्न जातका मानिसहरूको समिश्रण भएको पाईन्छ । जात अनुसार भाषा, संस्कृति पनि अलग-अलग पाउनु स्वाभाविकै हो । जातिगत रूपमा भाषा अलग-अलग रहे तापनि यहाँ बोलिने भाषा भने नेपाली नै रहेको छ । यिनीहरूले आफ्ना घरभित्र आफ्नो भाषा बोले पनि घर बाहिर नेपाली नै बोल्ने गरेको बताउँछन् ।

हाम्रो देश नेपाल बहुभाषिक, बहुधार्मिक तथा बहुसंस्कृति भएको सार्वभौमसत्ता सम्पन्न देश हो । पहाडी क्षेत्रका बासिन्दाहरूको आफ्नै धर्म संस्कृति छ भने तराई बासीहरूको पनि आफ्नै किसिमको धर्म संस्कृति रहेको छ । यस बस्तीमा विभिन्न धर्ममा आस्था राख्ने मानिसहरू पाईएतापनि मूलतः यहाँका सुकुम्बासीहरूले पनि आफ्नो पुर्खाले मानिआएको धर्म मान्दै आएका छन् । धर्मका आधारमा सुकुम्बासीहरूको वर्गीकरण निम्नानुसारको छ ।

तालिका नं. ६ : उत्तरदाताहरूको धर्म अनुसार वर्गीकरण

सि.नं.	धर्म	घरधुरी	प्रतिशत
१	हिन्दु	१५	७५
२	बौद्ध	२	१०
३	क्रिश्चियन	३	१५
जम्मा		२०	१००

स्रोत :स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. ६ को आधारमा हिन्दु धर्म मान्नेको प्रतिशत ७५ अर्थात् १५ घरसंख्या, क्रिश्चियन धर्म मान्नेको प्रतिशत १५ अर्थात् ३ घरसंख्या र बौद्ध धर्म मान्नेको प्रतिशत १० अर्थात् २ घरसंख्या रहेको देखियो । यस बस्तीमा हिन्दु, बौद्ध, क्रिश्चियन सबै धर्म मान्ने सुकुम्बासीहरूको मिलेर बसोबास गरेको पाईयो ।

५.२.१.६.सुकुम्बासीहरूको पूर्व बासस्थान

यस शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ राधापुर टोलमा रहेका सुकुम्बासीहरू विभिन्न अञ्चल तथा जिल्लाबाट आई बसोबास गरेको पाईयो । विभिन्न काम एवं अवसरको खोजीमा जस्तो जग्गा जमिनको अभाव, बेरोजगारी, प्राकृतिक प्रकोप, जस्ता समस्याका कारणहरूले आफुहरू सुकुम्बासी बन्नु परेको उत्तरदाताहरू बताउँछन् । पूर्व बासस्थान तुलनामा स्वास्थ्य, शिक्षा, यातायात, खानेपानी, रोजगारीको सुविधा भएको र यहाँ प्रसस्त खाली सरकारी जमिन रहेकाले यस स्थानमा सुकुम्बासीहरूको चाप बढी भएको पाईन्छ । यस बस्तीमा रहेका सुकुम्बासीहरूको अध्ययनबाट निम्न परिणाम देखिन आयो । जसलाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ७ : सुकुम्बासीहरूको पूर्व बासस्थान

जिल्ला	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
लमजुङ्ग	२	१०
तनहु	२	१०
चितवन	११	५५
धादिङ्ग	१	५
स्याङ्जा	३	१५
पर्सा	१	५
जम्मा	२०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. ७ मा सुकुम्बासीहरू विभिन्न जिल्लाबाट आएको देखियो । जस अनुसार सबै भन्दा बढी ११ घरसंख्या अर्थात् ५५ प्रतिशत चितवन जिल्लाबाट, दोस्रोमा स्याङ्जाबाट ३ घरसंख्या अर्थात् १५ प्रतिशत, तेस्रोमा क्रमशः लमजुङ्ग र तनहुबाट २/२ घरसंख्या अर्थात् १० /१० प्रतिशत तथा धादिङ्ग र पर्साबाट १/१ घरसंख्या अर्थात् ५ /५ प्रतिशत रहेको पाईयो । यस तालिकाको आधारमा हेर्दा अधिकांस चितवनका विकट ठाउँबाट उक्त बस्तीमा बसोबास गर्न आएको देखियो ।

५.२.१.७. बसोबास गरेको समय

यस गा.वि.स. अर्न्तगत पर्ने राधापुर टोल वडा नं. ६ र ७ मा विभिन्न समयदेखि बसोबास गर्दै आएका छन् । हाल बसेको ठाउँ पहिलाको तुलनामा जीविका चलाउन सजिलो भएको बताउँछन् । उक्त बस्तीमा जंगली जनावरको डर नभएको, बाढी र पहिरोका कारण मृत्यु भएर बालबच्चा टुहुरा हालान् भन्ने चिन्ताबाट बञ्चित भएकाले यहाँका सुकुम्बासीहरू बढो खुसी देखिन्छन् । फलस्वरूप यस ठाउँ नै उपयुक्त मान्छन् । यस ठाउँको ऐलानी जग्गा कब्जा गर्दै बसोबास गर्दै आएका परिवारको बसोबास गरेको समयको आधारमा तालिका प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ८ : उत्तरदाताको आधारका बसोबास गरेको समय

विवरण	घरसंख्या	प्रतिशत
५ - १० वर्ष सम्म	११	५५
११ - १५ वर्ष सम्म	४	२०
१६ वर्ष भन्दा माथि	५	२५
जम्मा	२०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. ८ बाट यस स्थानमा पाँच वर्ष देखि दश वर्ष सम्म बसोबास गर्दै आएका घरसंख्या ११ अर्थात् ५५ प्रतिशत रहेको छ र यो संख्या धेरै मात्रामा रहेको पाईयो । सोह्र वर्ष भन्दा बढि बसोबास गर्दै आएका घरसंख्या ५ अर्थात् २५ प्रतिशत रहेको पाईयो । भने एघार वर्ष देखि बसोबास गर्दै आएको जनाउने परिवारको घरसंख्या ४ अर्थात् २० प्रतिशत रहेको पाईयो । लामो समयदेखि बसोबास गर्दै आएका सुकुम्बासीहरू कहीं कतैबाट उनीहरूको बास उठाउन कुनै पनि प्रतिक्रिया नआएकोले प्रफुल्ल नै देखिन्छन् ।

५.२.१.९. सुकुम्बासीहरूको समस्या

यस बस्तीमा बस्ने सुकुम्बासीहरूका आफ्नो भन्ने कुनै पनि जमिन छैन । हाल बसी आएका जमिन पनि सरकारी ऐलानी जमिन रहेको छ । सरकारले उनीहरूलाई जुनसुकै बेला हटाउन सक्छ भन्ने जानकारी अधिदेखि नै छ । उनीहरू सधैँ त्रासको वातावरणमा रहेका छन् । थोरै भूमिका कारण स-साना दुई तीन कोठाको घरमा एउटा भान्सा र अर्कोमा परिवारका सदस्यहरू लस्करै सुत्ने गरेको पनि अध्ययनको क्रममा देखिन आयो । घरको

छानो खरको र कतै टिनको, भित्ताहरूमा काठ, खडाई र कतै ईट्टाको पनि देखियो । वर्षात्को समयमा पानी घरभित्र पसि धनमाल बिगाने, पानी जम्ने जस्ता समस्या आउने गरेको सुकुम्बासीहरू बताउँछन् । यस्ता समस्याको समाधान होस भन्ने चाहाना सबैमा भएतापनि सामूहिक प्रयास गरेको देखिएन । सुकुम्बासीहरूको जीवन संचालनमा विभिन्न किसिमका समस्याहरू देखा परेका छन् । जसलाई तलिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. ९ : उत्तरदाताको आधारमा सुकुम्बासीहरूको समस्या

सुकुम्बासी समस्याहरू	घरसंख्या	प्रतिशत
शिक्षा,स्वास्थ्य,खानेपानी,यातायात, सिंचाई असुविधा	२	१०
लालपूर्जा सम्बन्धि समस्या	१४	७०
भूमिको अभाव	४	२०
जम्मा	२०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. ९ मा सुकुम्बासी समस्याहरूको उत्तरदाता संख्या अनुसार लालपूर्जा सम्बन्धि समस्या प्रमुख रूपमा रहेको पाईन्छ भने यस्तो समस्या देखाउने घरसंख्या १४ अर्थात् ७० प्रतिशत रहेको भूमिको अभाव भन्ने उत्तरदाता घरसंख्या ४ अर्थात् २० प्रतिशत तथा शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, यातायात, सिंचाई असुविधा जनाउने घरसंख्या २ अर्थात् १० प्रतिशत रहेको छ । जुन थोरै घरसंख्यामा रहेको पाईयो ।

यस स्थानमा बसोबास गर्दै आएका सुकुम्बासीहरूले आफू गरिब भएकाले उचीत शिक्षा, स्वास्थ्यबाट बञ्चित हुनु परेको बताउँछन् । शिक्षा प्राप्त गर्ने चाहाना हुँदा हुँदै पनि काम नगरी पेट पाल्ने स्रोत नभएकाले शिक्षा भन्दा काममा नै व्यस्त रहनुपर्ने बाध्यताका कारण यहाँका सुकुम्बासीहरू बञ्चित भएका छन् । दैनिक काममा जाँदा शरिरलाई आवश्यक आराम लिन नपाउँदा र सोही अनुसारको पौष्टिक आहार खान नपाउँदा अस्वास्थ्य भएको पाईयो ।

यस बस्तीका सुकुम्बासीहरूले लालपूर्जा सम्बन्धी माग पटक-पटक गरेका तर त्यसमा सरकारले कुनै कदम नचालेकोले दुःख व्यक्त गरेका छन् । यति मात्र नभई आफुहरूलाई पूरने प्रयाप्त जमिन नहुँदा सधैँ अर्काको जमिन अधिया गर्ने गरेको र त्यसबाट

पनि जीवन धान्न गाह्रो भएको सुकुम्बासी परिवारहरू पनि यस बस्तीमा बसोबास गरेको पाईयो ।

५.२.१.१०.सुकुम्बासी समस्याले जनसंख्यामा पारेको प्रभाव

सुकुम्बासी समस्याले जनसंख्यामा पारेको प्रभावका कारण सुकुम्बासी जनजीवनमा प्रत्येक्ष र अप्रत्येक्ष रूपमा प्रभाव परिरहेको नै हुन्छ । गरिब तथा सुकुम्बासी परिवारमा काम गर्न सजिलो हुने मनसायले आफ्ना छोरा-छोरीलाई चाडै विवाह गरे बोझबाट छुटकारा पाउने र काम गर्ने हातहरू पनि हुने जसले काम गर्न सजिलो हुन्छ भन्ने अन्धविश्वासले यस्ता परिवारमा छिटो विवाह गराएको पाईयो । छिटो विवाहसँगै प्रजनन क्षमतामा वृद्धि हुनुका साथै सन्तान छिटो र धेरै जन्माउने जसबाट वंशकायम हुने र काम गर्न पनि सहयोग मिले कुरामा विश्वास गर्दछन् । यस बस्तीका परिवारमा छोरा नहुन्जेल सन्तानको जन्म दिईरहने र जन्मलाई नियन्त्रण गर्न नचाहने मान्यताका परिवार पनि पाईयो । जन्म धेरै भए पछि राम्रो वातावरण र स्याहारसुसारमा कमी आउनु, बाबुआमा काममा नै व्यस्त रहनुपर्ने, सीमित स्रोत र साधनको उपयोग गरि आफ्ना बालबच्चालाई पोषणयुक्त खाना पूर्याउन नसक्नुका साथै छोराहरू छुट्टिदाँ बसोबासको समस्या हुनु सुकुम्बासी परिवारमा स्वाभाविक मानियो । जसलाई तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. १० : उत्तरदाताको आधारमा सुकुम्बासी हुनाले जनसंख्यामा पारेको प्रभाव

सु.स.ज.पारेको प्रभाव	घरसंख्या	प्रतिशत
छिटो विवाह	३	१५
स्वास्थ्य, शिक्षाको अभाव	१	५
जन्मान्तर कम हुनु	५	२५
कुपोषण	८	४०
बसोबासको समस्या	३	१५
जम्मा	२०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. १० अनुसार सुकुम्बासी समस्याले सबै भन्दा बढी जनसंख्या कुपोषणबाट प्रभावित हुने घरसंख्या ८ अर्थात् ४० प्रतिशत, त्यस्तै एक बच्चाको जन्म पश्चात् अर्को बच्चाको जन्मान्तरको फरक कम भई जनसंख्यामा प्रभाव पार्ने घरसंख्या ५ अर्थात् २५ प्रतिशत रहेको छ । यसैगरि छिटो विवाह र बसोबासको समस्या जनाउने उत्तरदाताको घरसंख्या ३/३ अर्थात् १५/१५ प्रतिशत रहेको पाईयो । भने स्वास्थ्य, शिक्षाको अभाव भन्ने उत्तरदाताको घरसंख्या १ अर्थात् ५ प्रतिशत पाईयो ।

भाग २

५.२.२ सुकुम्बासीहरूको आर्थिक अवस्था

कुनै पनि व्यक्तिको आर्थिक अवस्थाले उसको अन्य सामाजिक व्यवस्थालाई निर्धारण गरेको हुन्छ । जुन परिवारमा आयआर्जन गर्ने बाटाहरू प्रसस्त हुन्छन् त्यस परिवारमा सामान्यतया रोग, भोग, गरिब, अशिक्षा, बेरोजगारी जस्ता समस्याहरू अति नै कम मात्रामा रहेको पाईन्छ । आर्थिक अवस्थाको कुरा गर्दा समाजलाई बचाई राख्ने मुल आधारहरू कृषि, कलकारखाना, उद्योग धन्दा, व्यापार, तथा रोजगारी आदिको प्राप्यतालाई बुझ्नु पर्ने हुन्छ ।

शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ राधापुर टोलका सुकुम्बासीहरूको मुख्य पेशा दैनिक ज्यालादारी मजदुरी र कृषि नै रहेको देखियो । करिब ५ विघा सरकारी ऐलानी जग्गामा बसोबास गर्दै आएका सुकुम्बासीहरूको घरहरू एक आपसमा जोडिएर बनाईएका छन् । यी सुकुम्बासीहरूले अन्य समुदायको जग्गा अधिया कमाएर जीविका चलाउँदै आएको पाईयो । ज्याला मजदुरीमा मिस्त्री काम, दैनिक कृषि, केही संख्यामा बैदेशीक रोजगारीको लागि गएको पाईयो । यी सुकुम्बासीहरूका घरहरू कच्ची तथा लस्करै खरका घरहरू रहेका छन् ।

५.२.२.१ भू-स्वामित्व

यस राधापुर टोलका सुकुम्बासीहरूको बस्तीमा बसोबास गर्दै आएका व्यक्तिहरू नेपाल अधिराज्यका विभिन्न जिल्लाबाट आएका छन् । घरखेत खोलाले बगाएर, जंगली जनावरले दुःख दिएर, रोजगारीको माध्यम नभएर र कृषि उत्पादनमा ह्रास आउनुले बाँच्नका लागि कुनै आधार नभएका जस्ता कारणहरूले गर्दा यस ठाउँमा बसाइँ आउनु परेको बताउँछन् । यिनीहरूले भोग चलन गर्दै आएको जमिन ऐलानी जग्गा रहेको पाईयो । यिनीहरूले आफ्नो नाममा जग्गाको लालपूर्जा नभएको बताएका छन् । यिनीहरूले कब्जा गरी भोग चलन गरेको भू-स्वामित्व तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. ११ : उत्तरदाताको घरले ओगटेको जमिनको विवरण

सि.नं.	विवरण	घरसंख्या	प्रतिशत
१	० - १ कठ्ठा हुने	७	३५
२	१ $\frac{१}{२}$ - २ कठ्ठा हुने	७	३५
३	३- ४ कठ्ठा हुने	६	३०
जम्मा		२०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. ११ मा यस सुकुम्बासीहरूको बस्तीमा रहेको ऐलानी जग्गामा बसोबास गरेका धेरै संख्याका परिवारहरूको घरहरू बाक्ला रहेको पाईन्छ। एक गठ्ठा सम्म हुने र डेड देखि दुई गठ्ठा हुने घरसंख्या ७/७ अर्थात् ३५/३५ प्रतिशत रहेको पाईयो। त्यस्तै तीन देखि चार गठ्ठा हुने घरसंख्या ६ अर्थात् ३० प्रतिशत रहेको पाईयो। यी सुकुम्बासीहरूको बस्तीमा कसैको धेरै त कसैको थोरै जमिन भएवाट असमान जग्गा रहेको देखिन्छ।

सामाजिक मूल्य मान्यताको स्थापनासँगै समाजका ठूला बढा तथा समाजका उच्च वर्गहरूले राम्रा-राम्रा जग्गा जमिन कब्जा गरि आफन्तलाई बाड्ने गरे भने जहाँ खेती नहुने कमसल जमिन आफ्नो सेवा गर्ने सर्वसाधारण जनतालाई दिएवाट नै समाजका त्यस्ता तल्ला वर्गहरू पछाडी परेर जङ्गलका छेउछाउमा, खोलाका किनारामा बसी जीवन निर्वाह गर्दै आए पछि तीनै समुदाय खोलाको बाढी र जङ्गली जनावरको चापमा परी बस्ती छोड्न बाध्य भएपश्चात् सुविधा र रोजगारी पाउन सकिने ठाउँहरूमा बस्ती बसाउने क्रममा सरकारी ऐलानी जमिन कब्जा गरी सुकुम्बासी जीवन विताउँदै आएका पाईयो।

५.२.२.२. पेशा वा व्यवसाय

प्रत्येक परिवारले आफ्नो गुजारा चलाउन कुनै न कुनै काम गरी आर्थिक उपार्जन गरेका हुन्छन्। मानिसहरूले आफ्नो क्षमता अनुसार व्यापार गर्ने, कृषि, उत्पादन, मजदूरी गर्ने या जागिर गर्ने जस्ता कामहरू गर्ने गरेका पाईन्छन्। शिक्षित व्यक्ति र अशिक्षित व्यक्तिले गर्ने काम फरक- फरक नै हुने गर्दछ। यस सुकुम्बासीहरूको बस्तीमा शिक्षा र रोजगारीको अभावको कारण अधिकांश घरपरिवारले साना-साना काम गरी जिविका चलाएको पाईन्छ। तिनीहरूको कामको विवरण तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका नं. १२ : पेशाका आधारमा उत्तरदाताको संख्या

पेशा	घरसंख्या	प्रतिशत
ज्याला मजदूरी	१	५
प्रहरी	१	५
व्यवसाय	१	५
विदेश गएका	२	१०
पियन	१	५
शिक्षक	२	१०
कृषि	१२	६०
जम्मा	२०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. १२ मा सुकुम्बासीहरूको पेशागत विवरणलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस अनुसार कृषि कार्य गरेर जीवन चलाउने सुकुम्बासीहरूको घर संख्या १२ अर्थात् ६० प्रतिशत र विदेश गएका तथा शिक्षक पेशा गरेका घरसंख्या २/२ अर्थात् १०/१० प्रतिशत साथै अन्य ज्याला मजदूरी, प्रहरी, व्यवसाय र पियन काम गर्नेहरूको घरसंख्या १/१ अर्थात् ५/५ प्रतिशत रहेको पाईयो । कृषि कार्यको लागि ज्याला मजदूरी गर्नेको संख्या धेरै देखियो ।

५.२.२.३.सुकुम्बासीहरूको मासिक आम्दानी विवरण

यस बस्तीका सुकुम्बासीहरू प्रमुख रूपमा कृषि पेशामा नै आवद्ध रहेको पाईयो । यिनीहरू छरछिमेकका घरहरू (सुकुम्बासीहरूबाहेकका घरहरू) मा गई दैनिक ज्यालादारी कामहरू गर्ने जस्तो मौषम अनुसारका खेती मकै छर्ने, गोड्ने, भाँच्ने, मल बोक्ने, धान रोप्नेदेखी लिएर धन्काउने आदि काम गर्ने गरेको बताउँछन् । कतिपय सुकुम्बासीहरूले सोहि ठाउँका धनी परिवारको जग्गा अधिया गरेको पाईयो । यस्ता सुकुम्बासीहरू जो शिक्षित छन् तिनीहरूको आम्दानीको स्रोत उच्च देखियो । उनीहरूले गर्ने काममा शिक्षक, व्यापार गर्ने र केही वैदेशिक रोजगारमा गएका समेत भेटियो । राम्रो आम्दानीका कारण यस्ता परिवारका सदस्यले शिक्षालाई प्राथमिकता दिएको पाईयो । कम आम्दानी भएका परिवारका सदस्यहरू काममा नै व्यस्त रहेको पाईयो । कम आम्दानी हुने परिवारले आम्दानीको स्रोत जनाउन

चाहेनन् त्यस्ता परिवारहरू कृषि पेशामा संलग्न, अर्मपर्म, मेलापात, छरछिमेकमा सरसापट गरि जीवन चलाएका र कोही सुनार काम गरेको पाईयो । उनीहरू भन्छन् जसोतसो गुजारा चलाएका नै छौं भन्ने कुरा व्यक्त गर्दछन् । विभिन्न पेशामा संलग्न यी सुकुम्बासीहरूको आम्दानी फरक-फरक रहेको छ । जसलाई तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. १३ : सुकुम्बासीहरूको मासिक आम्दानी विवरण

आम्दानी रु	घरसंख्या	प्रतिशत
० - २,०००	१	५
२,५०० - ४,०००	४	२०
४,५००- ६,०००	१	५
६,५००- १०,०००	२	१०
१०,५०० भन्दा माथि	३	१५
भन्न नचाहेका	९	४५
जम्मा	२०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. १३ मा २० घरसंख्या सुकुम्बासीहरूको मासिक आम्दानी विवरणलाई देखाईएको छ । जस अनुसार प्रति महिना ०-६,००० रूपयाँ आम्दानी गर्ने सुकुम्बासी परिवार अति गरिव रहेको पाईयो । यिनीहरूसँग तीन कोठाको घर बन्न सक्ने जमिन मात्र भएका र बालबच्चा पनि काम गर्न नसक्ने साथै अर्म पर्म र तीन चार कठ्ठा जग्गा अर्दिया गरि गुजारा चलाएको पाईयो । ६,००० भन्दा बढि आम्दानी गर्ने सुकुम्बासी परिवारका सदस्यहरू केहि शिक्षित भएका, विदेश गएका, व्यापार गर्ने र जमिन पनि अरुहरूको तुलानामा बढि ओगटेका साथै अर्दिया जमिन कमाएका छन् । यस्ता परिवारका प्राय सबै सदस्यहरू काम गर्न सक्ने देखियो । कतिपय यस्ता परिवारले आफ्नो आम्दानीको स्रोत खुलाउन चाहेनन् । यस्ता सुकुम्बासीहरूमा सुनार काम गर्ने, व्यापार गर्ने, धेरै संख्यामा थोरै जमिन भएका र अर्काको अधियाँ जमीन गर्ने घरसंख्याहरू रहेको पाईयो ।

५.२.२.४ सुकुम्बासीहरूको खर्च

सुकुम्बासीहरूको परिवारमा फजुल खर्च जस्तोकी चुरोट, जाँड, रक्सी बढी खाने गरेको देखियो । दिनभरि काम गरि ल्याएको पैसा बेलुका सबै खाएर सक्ने गरेबाट यस्ता

परिवारका सदस्यहरूले भोलीको लागि जोगाएर राख्ने नगरेको देखियो । कयौं परिवारमा आफ्नो मासिक आम्दानीले महिनाभर खर्च धान्न निकै मुश्किल परेको भेटियो । उक्त खर्च जुटाउन परिवारका सबै सदस्यहरूले ज्यामि, मजदूरी साथै छरछिमेकबाट सरसापट गरि पछि काममा असुल गर्ने गरेर जीविका चलाउँदै आएका सुकुम्बासीहरू बस्दै आएको पाईयो । मासिक आम्दानी अनुसार सुकुम्बासीहरूको खर्च विवरणलाई तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका नं. १४ : उत्तरदाताको आम्दानीको आधारमा खान पुग्ने अवस्था

विवरण	घरसंख्या	प्रतिशत
एक महिना सम्म खान पुग्ने	६	३०
तीन महिना सम्म खान पुग्ने	५	२५
छ महिना सम्म खान पुग्ने	४	२०
एक वर्ष सम्म खान पुग्ने	५	२५
जम्मा	२०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०६८

तालिका नं. १४ मा सुकुम्बासीहरूको दैनिक पारिवारिक आम्दानीले महिना भरि परिवार धान्न सक्ने वा नसक्नेको विवरण दिईएको छ । आम्दानीको स्रोत राम्रो भएको परिवारमा महिनाभर अर्थात् वार्षिक रूपमा खान लगाउन सजिलै पुगेको देखियो भने जुन परिवारको आम्दानीको स्रोत राम्रो नभएको अर्थात् दैनिक गुजारा मात्र जसोतसो गर्ने परिवारमा खान लगाउन समस्या नै देखियो । जसबाट आफ्नो आम्दानीले एक महिना सम्म जसोतसो खान पुग्ने परिवारको घरसंख्या ६ अर्थात् ३० प्रतिशत देखिएको छ । यस्ता परिवार एकात्मक परिवार भित्र पर्दछन् । यी परिवारका बालबच्चा स-साना भएका र आमा-बाबु दैनिक ज्यालाबाट जीवनयापन गर्दै आएको देखियो ।

तीन महिना सम्म खान पुग्ने परिवारका सदस्यहरूले अर्काको जमिन अधिया गरेका साथै ज्यामी कामबाट आएको आम्दानीले केहि महिनाको लागि आनन्द हुने बताउँछन् । छ महिना सम्म खान पुग्ने घरसंख्या ४ अर्थात् २० प्रतिशत पाईयो । यस्ता परिवारका सदस्यहरू संयुक्त र बृहत दुवै परिवारमा पाईयो । यिनीहरूले पनि अर्काको जमिन अधिया गर्ने यसबाट आएको धान, मकै, गहुँबाट दैनिक खान पुग्ने र कामको समयमा कामबाट

आएको आम्दानीले नुन, मसला, तेल आदि किन्न पुग्ने बताउँछन् । यी परिवारका सदस्यहरू केही शिक्षित रहेको पाईयो । एक वर्षसम्म खानलाउन पुग्ने परिवारको आम्दानीको स्रोत राम्रो मानिन्छ । यस्ता परिवारका सदस्यहरू शिक्षित र काम गर्न सक्ने उमेरका छन् साथै विदेश गई आम्दानी भित्र्याएका कारण सजिलै जीवन संचालन गर्न पुगेको देखियो । यसरी आफ्नो दैनिक आम्दानीले कुनै परिवारलाई सजिलैसँग पुग्ने र अधिकांश सुकुम्बासीहरूको परिवारलाई आफ्नो मासिक आम्दानीले महिनाभरि खर्च धान्न निकै मुश्किल पर्ने देखियो । उक्त खर्च जुटाउनका लागि परिवारका सदस्यहरूले ज्यामि, मजदूरी साथै छरछिमेकबाट सरसापट गरि पछि काममा असुल गर्ने गरेर जीविका चलाएका पाईयो । तर पनि यिनीहरू सबैको लालपूर्जा सम्बन्धी समस्या रहिरहेको नै देखियो ।

अध्याय छ

सारांश र निष्कर्ष

६.१ सारांश

प्रस्तुत शोधपत्रको उद्देश्य शिवनगर गा.वि.स.वडा नं. ६ र ७ राधापुर टोलका सुकुम्बासीहरूको सुकुम्बासी समस्या: कारणहरू र विविध क्षेत्र (सामाजिक र आर्थिक समस्याहरू) को अध्ययन गर्नु रहेको छ। यो शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय माजविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अर्न्तगत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको आंशिक आवश्यकता परिपूर्तिका लागि प्रेरित भई तयार पारिएको छ। उक्त शोधपत्रको लागि नमुनाका रूपमा चितवन जिल्ला शिवनगर गा.वि.स.वडा नं. ६ र ७ राधापुर टोलका सुकुम्बासीहरूलाई छनौट गरिएको छ।

यो शोधपत्रको अध्ययन क्षेत्र शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ राधापुर टोलमा केन्द्रित छ। सुकुम्बासी हुनुका कारणहरू र विविध क्षेत्र (सामाजिक, आर्थिक, महिला तथा बालबालिका) को अवस्थाको विश्लेषण गर्न र मूर्त रूप दिनका लागि विभिन्न अनुसन्धान विधिहरूको प्रयोग गरिएको छ। जस अनुसार वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित भई अध्ययन गरिएको छ। तथ्यांक लिने क्रममा प्राथमिक तथ्यांक तथा द्वितीय तथ्यांकको सहायता लिईएको छ साथै तथ्यांकको प्रकृति अनुसार गुणात्मक एवं संख्यात्मक तथ्यांकको आधारमा उनीहरूको सामाजिक ,आर्थिक अवस्थाको र महिला तथा बालबालिकाहरूको सामान्य चर्चा पनि गरिएको छ।

राधापुर टोलका १०० घर सुकुम्बासीहरूमध्ये २० घर सुकुम्बासीहरूलाई सम्भाव्य नमुनामा छनौट गरि प्राप्त तथ्य एवं तथ्यांकको आधारमा उनीहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ। त्यसै गरि अध्ययनलाई विश्वासिलो र भरपर्दो बनाउनका लागि तथ्यांक संकलनका विधिहरूको प्रयोग गरिएका छन्। जसमा प्रश्नावली, अर्न्तवार्ता सूची, प्रत्येक्ष अवलोकनको प्रयोग गरिएको छ। यसरी प्राप्त तथ्य एवं तथ्यांकलाई आवश्यकता अनुसार तालिकीकरण, प्रतिशत, व्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ। नमुना छनौटमा परेका २० घर सुकुम्बासीहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्थाको साथै महिला तथा बालबालिकाको सामान्य अवस्थाका बारेमा चर्चा गरिएको छ। सामाजिक अवस्थामा यस २० घरका सुकुम्बासीहरूको परिवारको किसिम अर्न्तगत – एकात्मक परिवार, संयुक्त

परिवार र बृहत परिवार , वैवाहिक स्थिति – मागी विवाह र प्रेम विवाह तुलनात्मक रूपमा प्रेम विवाह बढी हुने गरेको, जातजातिगत विवरणमा दलित बढी रहेका, पुर्व बासस्थानमा यस बस्तीमा एक जिल्लाबाट सोही जिल्लाको सुविधायुक्त ठाउँमा आन्तरिक बसाइँसराई बढी देखियो । ,सुम्बासीहरूको समस्यामा लालपुर्जा सम्बन्धी समस्या देखाउने घरसंख्या सबै भन्दा बढी अर्थात् १४ देखियो । सुकुम्बासी समस्याले प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा जनसंख्यामा प्रभाव परेको देखियो । जसका कारण छिटो विवाह, स्वास्थ्य, शिक्षाको अभाव, कम जन्मान्तर, कुपोषण, बसोबासको समस्या रहेका छन् । शैक्षिक अवस्था महिला भन्दा ५ जना पुरुष बढी देखियो । समग्रमा धेरै संख्याका सुकुम्बासीहरू साक्षर पाईयो । नेपाली भाषा बोल्नेको बाहुल्यता रहेको साथै हिन्दु धर्मालम्बीहरू बढि रहेको पाईयो । यस बस्तीका सुकुम्बासीहरूको प्रमुख चाडपर्वहरू तीज, दशैँ,तिहार आदी रहेको, जन्म संस्कार र मृत्यु संस्कार पनि हिन्दु परम्परा अनुसार हुने गरेको जसमा जन्म हुँदा अर्थात् छोराको जन्ममा खुसी हुने गरेको पाईयो भने मृत्युमा दुखी भएको बताउँछन् ।

त्यस्तै आर्थिक अवस्थामा, यस बस्तीका सुकुम्बासीहरूले आफुहरूले ओगटेको जग्गा, पेशा तथा व्यवसाय, आमदानी, खर्चहरू देखिन्छ ।

अधिकांश सुकुम्बासीहरूका घर कच्ची तथा तीन कोठाका खरको छानो भएको पाईयो । यीनिहरूको पेशा ज्याला मजदूरी, प्रहरी, विदेश गएका, शिक्षक तथा कृषि पेशामा आबद्ध पाईयो । पच्चीस सय देखी चार हजार सम्म कमाई गर्ने घरसंख्या ४ र आफ्नो आमदानी भन्न नचाहने ९ घरसंख्या सबै भन्दा बढी आमदानी गर्ने ३ घरसंख्या देखियो । त्यसै गरि सुकुम्बासीहरूको खर्चको विषयमा चर्चा गर्दा मासिक आमदानीले तीन महिना र एक वर्ष सम्म पुग्ने घरसंख्या ५/५ देखियो ।

सुकुम्बासी महिलाहरू परिवारमा र समाजमा शारिरिक र मानसिक हिंसा भएको पाईयो । महिलाहरूले आफ्नो नाम सम्म लेख्न सक्ने साक्षर मात्र भेटियो । यिनीहरूलाई पढ्न मन भएको तर घर व्यवहारको कामले, सन्तानको हेरचाहा गर्नुपर्ने भएबाट शिक्षा लिन बञ्चित रहेको बताउँछन् । सानै उमेर देखी काममा र सानो उमेरमा विवाहका कारण स्वास्थ्यमा असर परेको बताउँछन् । यस बस्तीमा बालबालिकाहरूको उचित किसिमको स्याहार नभएको र उनीहरूलाई उचित शिक्षा दिनुपर्ने मानसिकता कमै परिवारमा रहेको अर्थात् आमदानी धेरै भएको परिवारमा राम्रो र आमदानी कम भएको परिवारमा बालबच्चाको अवस्था नाजुक नै देखियो । काखका दुधे बालक छोडेर मेलापात जान बाध्य भएको

बताउँछन् यहाँका महिलाहरू । आफ्ना बालबच्चालाई हेरेर बस्दा घरमा आगो नबल्ने कुरामा पुरुष भन्दा महिलाहरू चिन्तित देखियो ।

७.२ निष्कर्ष

वर्तमान समयमा सुकुम्बासी समस्या एक जटिल समस्याका रूपमा रहेको छ । सुकुम्बासी समस्या एउटा परिवारको मात्र समस्या नभई देशको नै ठुलो समस्याको रूपमा खडा भएको छ । एउटै देशमा रहेका नेपाली जनताहरूमा कसैको नाममा धेरै विगाहा जमिन त कसैको नाममा बास बनाउन एक टुक्रा जमिन समेत नहुनाले असमानता देखिन्छ । सुकुम्बासी शब्दको परिभाषा सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगको गठनसँगै परिभाषित भएको पाइन्छ । सुकुम्बासी भनेर भूमिहिन वर्गलाई जनाईएतापनि सुकुम्बासी आयोगको कार्य विधि २०६६ ले आफ्नो वा आफ्नो नाममा वा आशियारको नाममा कुनै पनि जग्गा जमिन नहुनुलाई परिभाषित गरेको छ । चितवन जिल्ला शिवनगर गा.वि.स.वडा नं. ६ र ७ राधापुर टोलमा बसोबास गर्ने सुकुम्बासीहरूले आँफुहरू विभिन्न कारणले गर्दा सुकुम्बासी जीवन विताउन बाध्य भएको कुरा यस स्थलगत अध्ययनको क्रममा थाहा पाइयो । सुकुम्बासी हुनुका कारणहरूमा जनसंख्या वृद्धि, प्राकृतिक प्रकोप, घरवारी लिलाम, आर्थिक शोषण, सामाजिक चलन, भूमिको अभाव, लालपुर्जा नहुनु र भएको जमिन छोडेर सुकुम्बासी हुने गरेको पाइयो भने सुकुम्बासी समस्याहरूमा भूमिको अभाव, लालपुर्जा नहुनु, स्वास्थ्य, शिक्षा, छिटो विवाह, जन्मान्तर कम, कुपोषण, बसोबास समस्या आदि यीनीहरूको सामुहिक समस्या रहेको पाइयो ।

सुकुम्बासीहरू प्राकृतिक प्रकोप, सामन्ती उत्पीडन, साहुमाहर्जनको आर्थिक शोषणका कारण घरवार विहिन हुनु परेको छ । जीविकाको लागि अन्य विकल्प नभई रोजगारीको खोजीमा बसाइँ सर्नु परेको पाइन्छ । सुकुम्बासी हुनाको एउटा कारणका रूपमा जो सुकुम्बासी भएका छन् तिनीहरू पुस्तौ-पुस्ता देखिको राज्य संरचनाबाट पछाडी परेका वर्ग तथा समुदायका मानिसहरू सेवकका रूपमा स्थापित भएकाले आफ्नो नाममा कुनै पैतृक सम्पति नभएको पाइयो भने अर्को प्रमुख कारण सुकुम्बासी पुरुष/महिलासँगको विवाह पनि हो । यस्ता पुरुष/महिलाहरू जो सुकुम्बासी परिवारमा जन्म लिएर र पुनः सुकुम्बासी परिवारमा विवाह भयो । यसरी सुकुम्बासी जीवनबाट बाहिरिन नपाउँदा र जीवन चलाउन काममा नै व्यस्त हुनुपर्ने भएकाले शिक्षा आर्जनतिर समय दिन सकेनन् जसबाट पछाडी परिरहेको भेटियो । उनीहरूको आर्थिक स्थिति कमजोर भएको कारणले सुकुम्बासी हुनुको

पिडा भोगिरहेका छन् । उनीहरूले उचित समयमा उचित खालको खानपान, स्वास्थ्य सेवा, शिक्षा रोजगारी पाउन सकेका छैनन् जसले गर्दा विभिन्न समस्याहरू उत्पन्न भएका छन् । सुकुम्बासी जनसंख्या यति नै छ भनि किटान गर्न सकेको छैन ।

शिवनगर गा.वि.स. वडा नं. ६ र ७ का सुकुम्बासीहरूको बस्तीको बसोबासको स्थिति अत्यन्तै दयनीय रहेको देखियो एक घरधुरीमा ३ कोठा सहितको घर बन्न सक्ने जमिन हुनु, छोरा बुहारी छुट्टिदा ती नै घरको कोठा कोठा भाग लगाएर बस्नु परेको स्थिति देखियो । आम्दानीको स्रोत नहुनु बढी खर्चका कारण परिवारमा बेमेलको सिर्जना हुने गरेको पाइयो । ती सुकुम्बासी बस्तीमा पुरुषले काम मन लागे गर्ने र काम गरे पनि फजुल खर्च गरेबाट महिलाहरू नै घरखर्ची जुटाउनदेखी बालबच्चा दैनिक लालनपालनमा बढी सक्रिय हुनाका कारण स्वास्थ्यमा असर परेको देखियो । महिलाहरूको पाठेघरको समस्या रहेको उपचारको लागि आवश्यक खर्च जुटाउन नसक्दा बेथा पाल्नुपर्ने बाध्यता पनि अध्ययनको क्रममा पाइयो । यी सुकुम्बासी परिवारमा श्रीमान्ले बहुविवाह पश्चात् आफुहरूलाई मानसिक यातना दिने गरेको महिलाहरू बताउँछन् । रातदिन काममा व्यस्त भईरहनाले बालबच्चाको स्याहारसुसारमा समय नभएको काम गर्न नसक्दा पनि काम गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको पाइयो जुन यस बस्तीका अधिकांश सुकुम्बासी महिलाहरूको सामुहिक समस्या रहेको पाइयो ।

यस बस्तीका सुकुम्बासी घरबाट निश्किएको फोहरमैला जहाँ तहीं फाल्ने गरेको देखियो । यिनीहरूले प्रयोग गर्ने चर्पी कच्ची भएबाट वातावरण प्रदुषित भएको छ । छनौटमा परेका घरहरूमा सार्वजनिक धारा र शौचालय भेटिएन । यस बस्तीका महिला देखी लिएर बालबच्चाले समेत चुरोट, खैनि, जाड, रक्सी सेवन गरेको पाइयो । जसले स्वास्थ्यमा असर पूर्याउन सहयोग गरेको पाइयो । समग्रमा सबै साक्षर भए तापनि कसैले पनि धेरै पढेको पाइएन । महिलाहरूमा एस.एल्.सी पास गर्ने महिला संख्या २ देखियो । ती सुकुम्बासीहरूले आफुहरू बस्दै आएको क्षेत्रमा आफ्नो नाममा लालपूर्जा समस्या भएबाट कुनै व्यवसाय खोल्न नपाएकोले पीडित भएको बताउँछन् । जमिन थोरै भएकाले पशुपालनमा ध्यान नदिएको पाइयो । यिनीहरूले दैनिक जसो ढेडो खाएतापनि चाडपर्वमा परिकार परिकारका खानेकुरा ऋण गरि खाने गरेको पाइयो । यस बस्तीका सुकुम्बासीहरूले जति दुःख भए पनि अर्काको घरमा काम गर्न बालबच्चाहरू नपठाउने गरेको भेटियो । उनीहरूलाई परिवार नियोजन बारेमा थाहा भए पनि उक्त साधन प्रयोगदर कम भएबाट

जनसंख्या वृद्धि भई उचीत लालनपालनमा कठिनाई भएको देखियो । यी बस्तीहरूमा पनि छोराको चाहाना बढी भएकाले विभेदको स्थिति रहेको पनि पाईयो ।

सन्दर्भसुची

- कोइराला केदार, २०५९, नेपालमा गरिबमूखी शासन व्यवस्था, नेपाल किसान आन्दोलन पचास वर्ष, काठमाण्डौ, केन्द्रिय कमिटी ।
- गरिबी र भूमि सुधार, २०६७, धापासी, काठमाण्डौ, आत्मनिर्भरता सेवा केन्द्र ।
- देउजा जगत, २०६७, भूमि अधिकार हनन, मानव अधिकार हनन, धापासी, काठमाण्डौ सामुदायिक आत्मनिर्भरता सेवा केन्द्र, वर्ष ८, पूर्णाङ्क २३ ।
- नेपाल राष्ट्रिय योजना २०४८ ।
- भूमि अधिकार, २०६७, धापासी, काठमाण्डौ, आत्मनिर्भरता सेवा केन्द्र ।
- मिश्र चैतन्य, (२०६२/०६३), पुँजीवाद र नेपाल, काठमाण्डौ मूल्याङ्कन प्रकाशन गृह प्रा.लि.।
- लुमन्ति संस्था २०५१, सुकुम्बासीहरूको अवस्था विश्लेषण प्रतिवेदन ।
- वडाल केशव (२०५५) नेपालको भूमि सुधार, कृषि क्रान्ति र अर्थतन्त्रको विकास, भृकुटी एकेडमिक पब्लिकेशन
- शर्मा गौरीप्रसाद २०४५, नेपालमा पूर्णवास योजना आयोग
- शाह प्रभु र जयसवाल अशोक, (२०६५), मधेशी समस्या र समाधानका आधारहरू, मधेशी राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा नेपाल ।
- शिवनगर गा.वि.स.को पार्श्वचित्र, २०६८
- सुकुम्बासी आयोग, २०५२, सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग, काठमाण्डौ, केन्द्रिय सचिवालय सिंहदरवार ।
- सुकुम्बासी आयोग कार्यविधि, २०६६, सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग कार्यविधि, काठमाण्डौ, केन्द्रिय सचिवालय सिंहदरवार ।
- श्रेष्ठ ज्ञान्द्रबहादुर २०५५, सम्पत्ति कानून ।
- श्रेष्ठ श्याम, २०६७, नेपालमा गरिबी: जीवनस्तर र भूमिसुधार, गरिबी र भूमिसुधार, काठमाण्डौ, सामुदायिक आत्मनिर्भरता सेवा केन्द्र ।
- आचार्य बलराम, २०६२, सामाजिक विश्लेषण, काठमाण्डौ, सनलाइट पब्लिकेशन ।

- Bista Dor.Bdr. 1991, Fatalism and development :struggle for modernization,Orient Longman
- Blaike,Cameron,seddon1980p.p. Blaike, J.Cameron,D.seddon, Nepal In crisis,Oxford university
- Caplan 1970\2000, Land and social change in Nepal, Routledge and kegen paul LTD.London First, HIMAL Books KTM. Second.
- CBS 2003 National Agrucultural Census, ktm, Central Bureau of Statistics Institiutes
- English Richard 1985, Himalayan state formation and Impact of British Rule in the 19th centure
- Frederick and Gaize 1975. Regionalism and National Unity In Nepal , Vikas Publishing House PVT LTD.
- Regmi Mahesh Chanadra 1971, Study of Nepalese Economic History, New Delhi, Manjusri publication House
- Shrestha Nanda Ram 1990, Landlessness and migration in Nepal, SAN Francisco. Oxford, Westview press Boulderb.

प्रश्नहरूको सूची

परिशिष्ट १

अन्तरवार्तामा सोधिन प्रश्नहरूको सूची

१. तपाईंको पूर्व वासस्थान कहाँ हो ?
२. के-कति कारणले बसोबास सार्नु भयो त ?
३. तपाईंलाई यस स्थान मनपर्नुको कारण के होला ?
४. तपाईं यस स्थानमा सुकुम्बासी भएर बसोबास गरेको कति समय भयो ?
५. के कारणले सुकुम्बासी जीवन बिताउन बाध्य हुनुभयो ?
६. तपाईंको आफ्नो वा आफ्नो परिवारको नाममा रहेको जग्गा जमिन के-कति छ ?
७. यहाँको आम्दानीको स्रोत के-के छ ?
८. तपाईं र परिवारको आम्दानीले खर्च चलाउन पुग्छ वा पुग्दैन ?
९. तपाईंले यस बस्तीमा बस्दा कस्ता-कस्ता समस्याहरू भोग्दै आउनु भएको छ ?
१०. सुकुम्बासी हुनाले तपाईंको समुदायमा महिला तथा बालबालिका माथि के-कस्तो असर परेको पाउनु भएको छ ?
११. तपाईं नेपाल सरकारले यही बस्तीमा बसोबासको लागि व्यवस्था मिलाई देओस् भन्ने चाहनु हुन्छ की ?
१२. अन्तमा केही भन्नु छ की ?

परिशिष्ट २

क. व्यक्तिगत विवरण

१. अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको नाम :

वडा नं.- टोल:- लिङ्ग :-

उमेर :- जात/थर :- पेशा :-

शिक्षा :- भाषा :- धर्म :-

नागरिकता :-

२. परिवारिक संरचना

संख्या	परिवारमूली सँगको सम्बन्ध	उमेर	लिङ्ग	शिक्षा	वैवाहिक स्थिति	बसाइँसराई	पेशा	मसिक आय

३. यस स्थानमा बसोबास गरेको कति वर्ष भयो ?

४. तपाईं कहाँबाट यस ठाउँमा बस्न आउनु भएको हो ?

ख. आर्थिक अवस्था

५) घरबास भएको जमिन आफ्नो हो ?

हो () होईन ()

६) आफ्नो जमिन कति छ ?..... अर्काको कमाएको कति छ ?

७) ऐलानी जग्गा कमाएको छ ?

छ () छैन () कति छ ()

८) घरव्यवहार चलाउने मुख्य आय स्रोत के होला ?

कृषि () मजदूरी () अन्य ()

९) घरको आय स्रोतबाट खान लाउन नपुग्दा काम खोज्न कहाँसम्म जानुहुन्छ ?

गाउँ छिमेकतिर () जिल्लातिर () देशभरि ()

विदेशतिर () या कुन ठाउँमा ()

१०) कुन- कुन कामबाट कति ज्याला पाउनु हुन्छ ?

सि . नं.	कामको विवरण	दैनिक ज्याला	मसिक ज्याला

११) पशुपालनको विवरण

विवरण	आफ्नो निजि	अधियामा पालेको	जम्मा
गाई			
बाख्रा			
हांस			
सुङ्गर			
भैसी			
अन्य			

१२) दैनिक परिवारलाई खान लाउन पुग्छ ?

पुग्छ () पुग्दैन ()

१३) घरमा विहान बेलुका के- के खानुहुन्छ ?

१४) ऋण सापट को सँग लिनुहुन्छ ?

बैंकबाट () साहुसँग () अन्य ()

१५) तपाईंले आफ्नो छोराछोरीलाई कसै-कसैको घरमा काम गर्ने गरि पठाउनु भएको छ ?

पठाउँछु () पठाउदिन () कतिजना ()

ग) जनसंख्या र परिवार नियोजन

१६) तपाईंलाई परिवार नियोजन बारे थाहा छ ?

क) छ : अस्थायी () स्थायी () ख) छैन

१७) तपाईंको परिवारमा क-कसले परिवार नियोजन गराउनु भएको छ ?

क) आमाले () ख) बाबाले ()

घ) स्वास्थ्य, शिक्षा, विकासको स्थिति

१८) नागरिकता लिनु भएको छ ?

क) छ () ख) छैन ()

१९) तपाईंको गा.वि. स. नजिक स्वास्थ्य चौकि छ ?

क) छ () ख) छैन ()

२०) छोराछोरीलाई खोप लगाउने गरेको छ ?

क) छ () ख) छैन ()

२१) छोराछोरीलाई पाठशालामा पठाउने गरेको छ ?

क) छ () ख) छैन ()

२२) छोराछोरीलाई कुन स्तरको विद्यालयमा पठाउने गर्नु भएको छ ?

क) सरकारी () ख) निजि ()

२३) खानेपानीको स्रोत छ ?

क) खानेपानी संस्थान () ख) रोअरपम्प () ग) ईनार ()

२४) शौचालय घरैमा छ ?

क) छ () ख) छैन ()

ड) घरको स्थिति

२५) यहाँ आएर बस्नुको कारण के थियो ?

.....

२६. शुरुमा आएर बस्दा कस्तो घर बनाएर बस्नु भएको थियो ?

.....

च) परिवारसागको सम्बन्ध:

२७. श्रीमान संग को सम्बन्ध कस्तो छ ?

राम्रो नराम्रो

२८. श्रीमानसंग कुनै कुरामा भगडा हुन्छ कि हुदैन ?

हुन्छ हुदैन

२९. हुन्छ भने के कुरामा बढी भगडा गर्नुहुन्छ ?

.....

३०. छोरा र छोरी विच भेदभाव गर्ने गरिएको छ ?

छ छैन

३१. कुनै पनि काममा आफै फैसला गर्ने गर्नु हुन्छ ?

गर्छु गर्दिन

३२. हिंसाबाट कस्तो रूपमा पिडित छन् ?

शारिरीक मानसिक